

ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965: ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΜΙΑΣ ΜΕΙΖΟΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με τον όρο Ιουλιανά περιγράφεται στη σύγχρονη ελληνική ιστορία η συνταγματική και πολιτική κρίση που ακολούθησε την αποπομπή της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου στις 15 Ιουλίου 1965 από τον τότε βασιλιά Κωνσταντίνο. Εκτός από πολιτική κρίση, τα Ιουλιανά αποτέλεσαν και τη μεγαλύτερη κοινωνική έκρηξη της μετεμφυλιακής περιόδου, διότι οδήγησε σε συνειδητοποίηση και μετασχηματισμό της κοινωνίας, αλλά και της πολιτικής και συνταγματικής τάξης. Ωστόσο, η σημαντικότερη συνέπεια ήταν η συνειδητοποίηση ότι ο θεσμός της μοναρχίας και οι σχέσεις εξουσίας που συνδέονταν μαζί του ήταν ασύμβατα με την ομαλή εξέλιξη της ελληνικής δημοκρατίας. Συνεπώς, η κρίση του Ιουλίου 1965 έκρινε την τύχη της μοναρχίας στην Ελλάδα και, μαζί με την εμπειρία της επταετούς δικτατορίας, καθόρισαν την πορεία που οδήγησε στην καθιέρωση του σημερινού συνταγματικού πλαισίου.

Γεώργιος Θ. Ζώης

Δρ. Συνταγματικού Δικαίου
ΕΚΠΑ

Μεταδιδακτορικός

Ερευνητής

Τμ. Δημόσιας Διοίκησης

Παντείου Πανεπιστημίου

ABSTRACT

The term Iouliana is used in modern Greek history to describe the constitutional and political crisis that followed the dismissal of the government of Georgios Papandreou on 15 July 1965 by the then King Constantine. Apart from being a political crisis, the crisis of July 1965 was also the most significant social outburst of the post-civil war period, because it led to the realization and transformation of society, as well as of the political and constitutional order. However, the most important consequence was the realization that the institution of monarchy and the power relations associated with it were incompatible with the

smooth development of Greek democracy. Consequently, the crisis of July 1965 helped to determine the fate of the monarchy in Greece, and together with the experience of the seven-year dictatorship they determined the course that led to the establishment of the present constitutional framework.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κρίση του Ιουλίου 1965, γνωστότερη και ως Ιουλιανά, υπήρξε αναμφίβολα μία από τις σημαντικότερες στιγμές της νεότερης πολιτικής ιστορίας της χώρας, καθώς αποτέλεσε το αποκορύφωμα μιας σειράς διεργασιών που συνέβαλαν αποφασιστικά στην κατοπινή εξέλιξη των πολιτικών θεσμών¹. Οι διεργασίες αυτές είχαν ξεκινήσει από το 1961, έτος που σημαδεύτηκε από το αμφιλεγόμενο αποτέλεσμα των εκλογών που διεξήχθησαν στις 29 Οκτωβρίου, το οποίο ανέδειξε στην πρώτη θέση την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) του Κωνσταντίνου Καραμανλή και αμφισβητήθηκε έντονα από την αντιπολίτευση της νεοϊδρυθείσας –τότε– Ενώσεως Κέντρου (ΕΚ) και της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ). Η αμφισβήτηση της γνησιότητας του αποτελέσματος οδήγησε τους ηγέτες της Ενώσεως Κέντρου, Γεώργιο Παπανδρέου και Σοφοκλή Βενιζέλο, στην έναρξη του λεγόμενου «ανένδοτου» αγώνα κατά της κυβέρνησης Καραμανλή. Μετά από μια δραματική διετία έντονων αγώνων, διαξιφισμών και εντάσεων, κατά την οποία δεν έλειψαν και ενέργειες πολιτικής βίας (με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη το 1963 από παρακρατικούς της Δεξιάς, με την κάλυψη των επίσημων αρχών), το 1964 τερματίστηκε η πολιτική κυριαρχία της συντηρητικής παράταξης. Ωστόσο, η νέα κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου έπεσε θύμα των εσωκομματικών ανταγωνισμών, καθώς και των παρεμβάσεων των ανακτόρων και των εξωθεσμικών παραγόντων που οδήγησαν στην πολιτική και συνταγματική κρίση των Ιουλιανών. Η εξέταση των γεγονότων αυτών είναι κρίσιμη για την κατανόηση της λειτουργίας των ισχυόντων σήμερα πολιτικών θεσμών και των επιλογών του αναθεωρητικού (στην πραγματικότητα συντακτικού) νομοθέτη του 1975.

II. ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950 ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΑΝΕΝΔΟΤΟ ΑΓΩΝΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1964

1. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1952-1961

Πριν από την εξέταση των δραματικών γεγονότων του Ιουλίου 1965, κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη αποτίμηση των γεγονότων που είχαν προηγηθεί τη δεκαετία του 1950. Μετά από μία σύντομη «παρένθεση» κεντρώων κυβερνήσεων κατά την περίοδο 1950-1952 (δηλαδή αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου), οπότε και ψηφίστηκε το Σύνταγμα του 1952², στις εκλογές της 16ης Νοεμβρίου 1952 επικράτησε, εξασφαλίζοντας ευρύτατη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, το νέο συντηρητικό κόμμα Ελληνικός Συναγερμός, το οποίο είχε ιδρυθεί από τον στρατάρ-

¹ Βλ. Ν. Παπασύρου, «Από τον Ανένδοτο στα Ιουλιανά», σε: *Οι περιπέτειες του ελληνικού κοινοβουλευτισμού*, 2023, σελ. 35 επ.

² ΦΕΚ 2/Α'/2.1.1952.

χη Αλέξανδρο Παπάγο. Η νίκη του Παπάγου, που οφειλόταν αφενός στο εκλογικό σύστημα του πλειοψηφικού³, το οποίο εφαρμόστηκε στις εκλογές εκείνες και αφετέρου στην υποστήριξη του Αμερικανικού παράγοντα⁴, αλλά και του Τύπου (ακόμη και μέρους του κεντρώου), εγκαινίασε μια περίοδο πολιτικής κυριαρχίας της Δεξιάς στη χώρα⁵. Ο κατακερματισμός των κεντρώων πολιτικών δυνάμεων, η αμερικανική υποστήριξη και η αδιαμφισβήτητη ισχύς των ανακτόρων που προέβαιναν σε ανοιχτές πολιτικές παρεμβάσεις είχαν καλλιεργήσει το έδαφος για την ανάπτυξη ενός πνιγηρού κλίματος, το οποίο είχαν ευνοήσει τόσο η πρόσφατη εμφύλια σύγκρουση, όσο και η κορύφωση του ψυχρού πολέμου. Από την άποψη αυτή, οι κεντρώες (παλαιές βενιζελικές δυνάμεις) δεν είχαν πολλά περιθώρια ελιγμών και αμφισβήτησης της κυρίαρχης πολιτικής, καθώς ήδη πριν από τον πόλεμο, μετά την καταστολή του κινήματος του 1935, είχαν απωλέσει τα ερείσματά τους στον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος ελεγχόταν πλήρως από τα φιλομοναρχικά στοιχεία που ενισχύονταν και από τη δράση παρακρατικών παραγόντων.

Ένα γεγονός που δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο, καθώς αποτυπώνει την κρατούσα νοοτροπία των ανακτόρων καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 και μέχρι το πραξικόπημα του 1967, ήταν η διαδοχή του αποβιώσαντος στις 5 Οκτωβρίου 1955 πρωθυπουργού, Αλέξανδρου Παπάγου. Πιο συγκεκριμένα, αν και ο Παπάγος λίγο πριν από τον θάνατό του είχε ορίσει ως αναπληρωτή Πρωθυπουργό τον Στέφανο Στεφανόπουλο⁶, ο βασιλιάς Παύλος αποφάσισε να

³ Ν. 2228/1952 «Περὶ καταργήσεως τῶν περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν διὰ τοῦ ἀναλογικοῦ συστήματος διατάξεων τοῦ κωδικοποιημένου Νόμου 5493 τοῦ 1932 (Β. Διάταγμα τῆς 9/9 Αὐγούστου 1951) καὶ ἐπαναφορᾶς τοῦ πλειοψηφικοῦ συστήματος» (ΦΕΚ 277/Α'/6.10.1952).

⁴ Η αμερικανική παρέμβαση στην ελληνική πολιτική ζωή ξεκινά μετά τη διαπίστωση της αδυναμίας των Βρετανών να ελέγξουν την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην Ελλάδα από την έναρξη των εμφύλιων συγκρούσεων το 1946 και μετά. Η παρέμβαση αυτή επισημοποιήθηκε στις 12 Μαρτίου 1947, όταν ο Πρόεδρος των ΗΠΑ Harry Truman δήλωσε ενώπιον του Κογκρέσου ότι οι ΗΠΑ θα υποστήριζαν την Ελλάδα και την Τουρκία οικονομικά και στρατιωτικά για να αποτρέψουν πιθανή σοβιετική διείσδυση. Για τον ρόλο του αμερικανικού παράγοντα στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1950 βλ. ενδεικτικά Α. Παπαχελά, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας, Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, 1997 σελ. 17 επ.· Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, 1974, σελ. 100 επ. και 119 επ.· και J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 2η έκδ., 1974, σελ. 406 επ.

⁵ Στις εκλογές της 16.11.1952 το κόμμα του Αλέξανδρου Παπάγου θριάμβευσε συγκεντρώνοντας χάρη και στο πλειοψηφικό σύστημα μια τεράστια κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ειδικότερα, το αποτέλεσμα διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Ελληνικός Συναγερμός	Αλέξανδρος Παπάγος	49,22 %	247
Ένωσις Κομμάτων Ε.Π.Ε.Κ. – Φιλελευθέρων	Νικόλαος Πλαστήρας –Σοφοκλής Βενιζέλος	34,22 %	51
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	Ιωάννης Πασαλίδης	9,55 %	0
Συνδυασμοί ανεξάρτητων	-	3,57 %	2
Λοιποί	-	3,44 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, 2001, σελ. 159 επ.

⁶ Οι πολιτικοί σύμβουλοι του Παπάγου είχαν προτείνει στον βαριά ασθενή πρωθυπουργό να αρνηθεί να υποβάλει την παραίτησή του, όπως είχε ζητήσει ο βασιλιάς την 1η Οκτωβρίου 1955, προωθώντας συγχρόνως, σύμφωνα με το άρθρο 76 του Συντάγματος του 1952 και το σχετικό ΦΕΚ 268/Α'/3.10.1955, τον διορισμό ως «προσωρινού αναπληρωτή πρωθυπουργού» του Στέφανου Στεφανόπουλου. Στην περίπτωση αυτή, η κυβέρνηση θα παρέμενε στην

διορίσει νέα κυβέρνηση υπό την προεδρία, όχι του Στεφανόπουλου, αλλά του έως τότε υπουργού δημοσίων έργων και βουλευτή Σερρών Κωνσταντίνου Καραμανλή⁷, ο οποίος απολάμβανε υψηλής δημοτικότητας. Απέναντι στη βασιλική αυτή πρωτοβουλία δεν εκδηλώθηκαν έντονες αντιδράσεις, με εξαίρεση την τοποθέτηση του Γεωργίου Παπανδρέου στη Βουλή, ο οποίος κατήγγειλε τον διορισμό του Καραμανλή και τον παρεμβατικό ρόλο του Στέμματος στο εσωτερικό των κομμάτων μέσω της επιβολής ηγεσιών, κάτι το οποίο δεν μπορούσε να συμβαδίσει με τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς⁸.

Ο Καραμανλής, αφού σχημάτισε κυβέρνηση και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, προχώρησε σε μια σειρά ενεργειών, προκειμένου να σταθεροποιήσει τη θέση του στην κυβέρνηση και την παράταξή του· έτσι, λίγους μήνες μετά την ανάδειξή του στην πρωθυπουργία, την 4η Ιανουαρίου 1956, διέλυσε το κόμμα του Ελληνικού Συναγερμού και ανακοίνωσε την ίδρυση νέου πολιτικού φορέα, της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (ΕΡΕ), κάνοντας λόγο για «υπέρβαση» του παλαιού εθνικού διχασμού μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών⁹, με τη δικαιολογία –μεταξύ άλλων– της ένταξης στο νέο κόμμα πρώην στελεχών του Κόμματος Φιλελευθέρων, όπως ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο Γρηγόριος Κασιμάτης κ.ά· είχε προηγηθεί στις 25 Νοεμβρίου 1955 η κατάθεση στη Βουλή νέου εκλογικού νομοσχεδίου που επρόκειτο να αντικαταστήσει το έως τότε ισχύον πλειοψηφικό σύστημα. Το νέο εκλογικό σύστημα χαρακτηρίστηκε «πλειοψηφικό με περιορισμένη εκπροσώπηση της μειοψηφίας» ή «τριφασικό» σύστημα¹⁰ και υιοθετήθηκε ως νόμος του κράτους τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους¹¹. Στις εκλογές που ακολούθησαν, στις 19 Φεβρουαρίου 1956¹², φάνηκε η στρεβλωτική λειτουργία του «τριφασικού» συστήματος, το οποίο δικαίως κατηγορήθηκε από τον Αλέξανδρο Σβώλο ως αντισυνταγματικό λόγω της διαφορετικής αντιμετώπισης των εκλογικών περιφερειών, καθώς η ΕΡΕ υπό τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή, αν και ήρθε δεύτερη με ποσοστό 47,38% των ψήφων, κέρδισε άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία 165 εδρών (σε σύνολο 300), ενώ ο αντιπολιτευόμενος συνασπισμός υπό τον Γεώργιο

εξουσία χωρίς να απαιτείται η διεξαγωγή εκλογών.

⁷ Βλ. το σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας Η Καθημερινή της 6ης.10.1955: «Δι' αποφασιστικής πρωτοβουλίας του, εκδηλωθείσης την εσπέραν χθές, ὁ Βασιλεὺς ἔδωκε λύσιν εἰς τὴν δημιουργηθεῖσαν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Στρατάρχου Παπάγου, χαώδη πολιτικὴν κατάστασιν. Καλέσας ὁ Ἄναξ τὴν 8.30' μ.μ. χθές τὸν κ. Κων. Καραμανλὴν, ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν ἐντολὴν τοῦ σχηματισμοῦ τῆς νέας Κυβερνήσεως. Ἡ βασιλικὴ ἐντολὴ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἀνοικτὴν ἐξουσιοδότησιν διαλύσεως τῆς Βουλῆς εἰς περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποῖαν αὕτη δὲν ἤθελε παράσχει ψήφον ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν νέαν Κυβέρνησιν, ἢ ὁποῖα θὰ ὀρκισθῇ σήμερον».

⁸ Βλ. Α. Παντελή/Στ. Κουτσομπίνα/Τρ. Γεροζήση, *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, τ. Β' 1924-1974, 1993, σελ. 855.

⁹ Στην ιδρυτική διακήρυξη της ΕΡΕ αναφέρεται ότι: «αἱ δύο μεγάλοι πολιτικαὶ παρατάξεις αἵτινες προέκυψαν ἀπὸ τὸν διχασμὸν τοῦ 1915 ἐτερμάτισαν ἀπὸ μακροῦ χρόνου τὴν ἀποστολὴν των».

¹⁰ Το εκλογικό αυτό σύστημα ονομάστηκε «τριφασικό», διότι συνδύαζε στοιχεία πλειοψηφικού και αναλογικής, καθώς προέβλεπε την κατανομή των εδρών με πλειοψηφικό σύστημα σε περιφέρειες που εξέλεγαν έως τρεις βουλευτές, πλειοψηφικό με περιορισμένη εκπροσώπηση της μειοψηφίας (δεύτερου κόμματος ή συνασπισμού) σε μεσαίες περιφέρειες, όπου εκλέγονταν τέσσερις έως δέκα βουλευτές και αναλογικό στις μεγάλες εκλογικές περιφέρειες, όπου εκλέγονταν άνω των δέκα βουλευτών (επρόκειτο κυρίως για τα μεγάλα αστικά κέντρα), ενώ για τους στρατιωτικούς και τους δημοσίους υπαλλήλους προβλεπόταν η ίδρυση ξεχωριστών τμημάτων, με τις ψήφους των να προσμετρώνται στην περιφέρεια όπου υπηρετούσαν, και όχι στην περιφέρεια όπου ήταν κανονικά εγγεγραμμένοι. Βλ. ενδεικτικά Γ. Θ. Ζώνη, *Εκλογικά συστήματα και νομολογία του ΑΕΔ*, ΕφημΔΔ 3/2015, σελ. 295-296, υποσημ. 147.

¹¹ Ν. 3457/1955 (ΦΕΚ 340/Α'22.12.1955).

¹² Στις εκλογές του 1956 ψήφισαν για πρώτη φορά και οι Ελληνίδες.

Παπανδρέου με την επωνυμία Δημοκρατική Ένωση¹³, αν και ήρθε πρώτος σε ψήφους λαμβάνοντας ποσοστό 48,15%, εξασφάλισε μόνο 132 έδρες¹⁴. Έτσι επιβεβαιώθηκε και στην κάλπη, έστω και με στρεβλό τρόπο, η επιλογή του βασιλιά στο πρόσωπο του Καραμανλή, ο οποίος, υποβαθμίζοντας τη σημασία της βασιλικής παρέμβασης, υποστήριξε ότι ο βασιλιάς κατά τον διορισμό του απλώς είχε ασκήσει τα «ρυθμιστικά του καθήκοντα», προκειμένου να βρεθεί λύση στο κυβερνητικό πρόβλημα¹⁵. Με τον τρόπο αυτό «νομιμοποιήθηκε» η βασιλική παρέμβαση.

Τον Μάιο του 1958 επαναλήφθηκε η εκλογική επιτυχία της ΕΡΕ, αλλά η μεγάλη έκπληξη των εκλογών ήταν η εντυπωσιακή άνοδος της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), η οποία –μόλις εννέα χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου– κατέστη αξιωματική αντιπολίτευση, περιορίζοντας στην τρίτη θέση το Κόμμα Φιλελευθέρων¹⁶. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την ανησυχία, όχι μόνο των Αμερικανών, αλλά και των Ανακτόρων, καθώς και των ακραίων στοιχείων στην κυβερνητική παράταξη, τις ένοπλες δυνάμεις και τους παρακρατικούς μηχανισμούς που δρούσαν με την ανοχή των αρχών.

2. Ο ΑΝΕΝΔΟΤΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ

Η ανησυχία και ο φόβος που προκάλεσε στους κύκλους του πολιτικού και στρατιωτικού κατεστημένου, καθώς και στους Αμερικανούς, το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958 είχαν ως συνέπεια τη θέση σε εφαρμογή ενός επιτελικού σχεδίου για την ανάληψη στρατιωτικής φύσης επιχειρήσεων με τη συνδρομή και άλλων κρατικών αρχών, ιδίως αστυνομικών, αλλά και ακροδεξιών παρακρατικών οργανώσεων. Το σχέδιο αυτό, που είχε καταρτιστεί από την Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ) και είχε λάβει την κωδική ονομασία Σχέδιο Περικλής¹⁷, αποσκοπούσε στην αλλοίωση του

¹³ Η Δημοκρατική Ένωση συσπείρωσε σχεδόν το σύνολο της αντιπολίτευσης και απαρτιζόταν από την Φιλελευθέρα Δημοκρατική Ένωση υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, το Κόμμα Φιλελευθέρων υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, το Δημοκρατικόν Κόμμα Εργαζομένου Λαού υπό τον Γεώργιο Καρτάλη, την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά υπό τον Ιωάννη Πασαλίδη, την Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου υπό τον Σάββα Παπαπολίτη, το Κόμμα Αγροτών και Εργαζομένων υπό τον Αλέξανδρο Μπαλτατζή και το Λαϊκόν Κόμμα υπό τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη.

¹⁴ Για τις εκλογές και τις αποφάσεις του Εκλογοδικείου που σχετίζονται με το «τριφασικό» βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα*, 1996, σελ. 70-72 και 84 επ. αντίστοιχα.

¹⁵ Βλ. Α. Παντελή/Στ. Κουτσομπίνα/Τρ. Γεροζήση, *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, ό.π., σελ. 857.

¹⁶ Το αποτέλεσμα των εκλογών της 11.05.1958 διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση	Κωνσταντίνος Καραμανλής	41,16 %	171
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	Ιωάννης Πασαλίδης	24,42 %	79
Κόμμα Φιλελευθέρων	Γεώργιος Παπανδρέου – Σοφοκλής Βενιζέλος	20,67 %	36
Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση	Διοικούσα Επιτροπή	10,62 %	10
Ένωση Λαϊκών Κομμάτων	Κωνσταντίνος Τσαλδάρης κ.ά.	2,95 %	4
Λοιποί	-	0,17 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 225 επ.

¹⁷ Για το σχέδιο «Περικλής» βλ. περισσότερα ενδεικτικά σε Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Δ' (1961-

αποτελέσματος των επικείμενων εκλογών υπέρ της κυβερνώσας συντηρητικής παράταξης (ΕΡΕ) και αποκαλύφθηκε όταν πλέον η ΕΡΕ είχε απομακρυνθεί από την εξουσία, στις 23 Φεβρουαρίου 1965 από τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου¹⁸. Εν τω μεταξύ, στον χώρο της κατακερματισμένης κεντρικής αντιπολίτευσης είχαν ξεκινήσει σοβαρές προσπάθειες για τη διαμόρφωση ενιαίου πολιτικού φορέα που θα λειτουργούσε σαν κυματοθραύστης απέναντι σε μία περαιτέρω εκλογική άνοδο της ΕΔΑ και ως δύναμη κυβερνητική εναλλακτική απέναντι στη συντηρητική παράταξη· οι διεργασίες αυτές οδήγησαν στην ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου¹⁹. Από την άποψη αυτή, λοιπόν, το Σχέδιο Περικλής έθιγε όχι μόνο την ΕΔΑ, αλλά και τη νέα παράταξη του Κέντρου, όπως αποδείχτηκε και από το αποτέλεσμα των εκλογών της 29ης Οκτωβρίου 1961, των πλέον αμφιλεγόμενων στη μεταπολεμική Ελλάδα, καθώς έμειναν γνωστές ως «εκλογές βίας και νοθείας»²⁰. Ανεξάρτητα, πάντως από το μέγεθος της αλλοίωσης του αποτελέσματος των εκλογών, είναι γεγονός ότι η ωμή παρέμβαση εκ μέρους επίσημων, αλλά και παρακρατικών παραγόντων, η άσκηση πιέσεων και η επίσημη διάκριση των πολιτών σε «εθνικόφρονες» και «μιάσματα» προκάλεσαν την αγανάκτηση ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού που αντιμετωπιζόταν ως πολίτες «β' κατηγορίας», το οποίο συσπειρώθηκε εναντίον της κυβερνητικής παράταξης. Η βάνουση καταπάτηση των –θεμελιωδών για ένα δημοκρατικό κράτος– αρχών της ισότητας και της ισοπολιτείας, που

1964), 1986, σελ. 39 επ.· βλ. επίσης Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 268-272.

¹⁸ Το κείμενο του σχεδίου, καθώς και ορισμένα στοιχεία για την επεξεργασία και την εφαρμογή του παρουσιάστηκαν σε ομιλία του Γ. Παπανδρέου στη Βουλή. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Τ. Β', συνεδρίαση 49η, 1965, σελ. 689 επ.

¹⁹ Η Ένωση Κέντρου ιδρύθηκε από τον Γεώργιο Παπανδρέου με τη συμμετοχή και του Σοφοκλή Βενιζέλου και άλλων πολιτικών αρχηγών στις 19.09.1961, δηλαδή την ημέρα που ορκίστηκε η υπηρεσιακή Κυβέρνηση υπό τον στρατηγό Κωνσταντίνο Δόβα, αρχηγό του Στρατιωτικού Οίκου των Ανακτόρων, που είχε ως αποστολή τη διεξαγωγή των εκλογών της 29.10.1961. Στην Ένωση Κέντρου συμμετείχαν: το Κόμμα Φιλελευθέρων υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου υπό τον Σάββα Παπαπολίτη, Νέα Πολιτική Κίνησης υπό τον Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού υπό τον Στυλιανό Αλλαμανή, η Δημοκρατική Ένωση υπό τον Ηλία Τσιριμώκο, το Κόμμα Αγροτών και Εργαζομένων υπό τον Αλέξανδρο Μπαλτατζή, το Λαϊκόν Κοινωνικόν Κόμμα υπό τον Στέφανο Στεφανόπουλο και το Προοδευτικόν Εργατοτεχνικόν Κόμμα υπό τον Πausανία Κατσώτα.

²⁰ Για τη λεπτομερέστερη καταγραφή της προεκλογικής περιόδου βλ. ενδεικτικά Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, ό.π., σελ. 69-92. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, αλλά ακόμα και την ίδια την ημέρα των εκλογών σημειώθηκαν επεισόδια ιδίως εις βάρος υποστηρικτών της ΕΔΑ, αλλά και υποψηφίων βουλευτών της και –σε μικρότερο βαθμό– εις βάρος υποψηφίων της Ενώσεως Κέντρου. Στα επεισόδια πρωταγωνίστησαν τόσο επίσημα κρατικά όργανα (π.χ. αστυνομικοί), όσο και παρακρατικοί οπαδοί της Δεξιάς. Ενδεικτικά, τρεις ημέρες πριν από τις εκλογές, ο αστυνομικός του 13ου Τμήματος Θεσσαλονίκης, Σπύρος Φιλίππου, πυροβόλησε και σκότωσε εν ψυχρώ στην Επτάλοφο Θεσσαλονίκης τον 24χρονο Στέφανο Βελδεμίρη, επειδή σκορπούσε μαζί με τον σύντροφό του, Μόρφη Στεφούδη, με αυτοκίνητο προκηρύξεις της Αριστεράς. Επίσης, ανήμερα των εκλογών βρέθηκε νεκρός ο στρατιώτης Διονύσης Κερπινιώτης, στέλεχος της Νεολαίας ΕΔΑ Πατρών, στο χωριό Δεμίρι Αρκαδίας, με το επίσημο πόρισμα να κάνει λόγο για «αυτοκτονία», παρά τα εμφανή σημάδια βασανισμού. Βλ. ενδεικτικά ΕΔΑ, *Μαύρη Βίβλος*, 1962, σελ. 67 επ. και 287 επ. Παράλληλα, από τις αρχές του 1961 ο ελεγχόμενος από την ΕΡΕ κρατικός μηχανισμός κινητοποιήθηκε προς την κατεύθυνση της καταστρατήγησης των ρυθμίσεων που αφορούσαν την ψήφο των ετεροδημοτών, μέσω της χορήγησης ψευδών αστυνομικών βεβαιώσεων περί μόνιμης εγκατάστασης πριν από την 01.01.1948, σε συνδυασμό με μία παράλληλη κινητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας, προκειμένου να αποκτήσουν όλα τα στελέχη τους εκλογικά βιβλιάρια· έτσι, για παράδειγμα, παρουσιάστηκε το φαινόμενο 218 χωροφύλακες να δηλώνουν ως μόνιμη κατοικία το ίδιο οίκημα, επί της οδού Ρηγίλλης αρ. 18. Βλ. ενδεικτικά Ένωση Κέντρου, *Μαύρη Βίβλος – Το χρονικό του εκλογικού πραξικοπήματος της 29.10.1961*, σελ. 88 επ.

αποτυπώθηκε στις συνθήκες διεξαγωγής και στο αποτέλεσμα των εκλογών του 1961²¹, οδήγησε στη γέννηση του λαϊκού εκείνου κινήματος που έμεινε γνωστό ως «ανένδοτος αγώνας».

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 29ης Οκτωβρίου 1961 αμφισβητήθηκε ευθέως από τα κόμματα της αντιπολίτευσης (ΕΚ και ΕΔΑ) που το κατήγγειλαν δημόσια και τεκμηριωμένα ως προϊόν βίας και νοθείας, και σε ένδειξη διαμαρτυρίας αρνήθηκαν να προσέλθουν στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Βουλής στις 4 Δεκεμβρίου 1961· με τον τρόπο αυτό αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν τη νομιμότητα της Βουλής και της –εκ νέου σχηματισθείσας– κυβέρνησης Καραμανλή²². Από εκείνη τη στιγμή ξεκίνησε ο «ανένδοτος αγώνας», ο οποίος εκτός από κοινοβουλευτική μάχη εξελίχθηκε και με την οργάνωση ανοιχτών λαϊκών συγκεντρώσεων σε ολόκληρη τη χώρα με κύριο ομιλητή τον Γεώργιο Παπανδρέου, γεγονός που συνέβαλε σημαντικά στην αλλαγή του πολιτικού κλίματος, ιδίως στην επαρχία, όπου μεγάλο μέρος των πολιτών ασφυκτιούσε υπό την πίεση του ελεγχόμενου από την ΕΡΕ κρατικού μηχανισμού και –κυρίως– της χωροφυλακής²³. Παράλληλα, οι σχέσεις του Καραμανλή με τα ανάκτορα, και, ειδικά, με τη βασίλισσα Φρειδερίκη, είχαν αρχίσει να διέρχονται περίοδο κρίσης, καθώς η βασιλική οικογένεια ασκούσε πιέσεις οικονομικής φύσεως²⁴ και παρενέβαινε διαρκώς σε πεδία κυβερνητικής πολιτικής (π.χ. με σκοπό τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων²⁵). Σε μία προσπάθεια περιορισμού των βασιλικών παρεμβάσεων, η κυβέρνηση Καραμανλή ανέλαβε την πρωτοβουλία αναθεώρησης του Συντάγματος στις 16 Φεβρουαρίου 1963· επρόκειτο για μία πρόταση που η ίδια η ΕΡΕ ονόμασε «βαθεία τομή» και η οποία αποσκοπούσε στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, και συγκεκριμένα της –πολιτικά υπεύθυνης– κυβέρνησης με ταυτόχρονο (αν και ανομολόγητο) περιορισμό της επιρροής του Στέμματος²⁶. Παρά τη συγκρότηση Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, στην οποία αρνήθηκαν να δηλώσουν συμμετοχή οι βουλευτές της ΕΚ και της ΕΔΑ, στο πλαίσιο της οποίας οι συζητήσεις προχώρησαν με εξαιρετική βραδύτητα, το

²¹ Το αποτέλεσμα των εκλογών της 29.10.1961 διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση	Κωνσταντίνος Καραμανλής	50,81 %	176
Ένωσις Κέντρου - Κόμμα Προοδευτικών	Γεώργιος Παπανδρέου – Σπυρίδων Μαρκεζίνης	33,66 %	1 0 0 (86+14)
Πανδημοκρατικών Αγροτικών Μέτωπον Ελλάδος (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά κ.ά.)	Ιωάννης Πασαλίδης	14,63 %	24
Λοιποί	-	0,90 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 264 επ.

²² Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 293 επ.

²³ Βλ. ενδεικτικά Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Δ', ό.π., σελ. 167 επ.

²⁴ Σχετική είναι η επιστολή που απέστειλε ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής στον βασιλιά Παύλο τον Οκτώβριο του 1962. Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 297.

²⁵ Σε λόγο που απηύθυνε προς τους αξιωματικούς στη Στρατιωτική Λέσχη Θεσσαλονίκης τον Μάρτιο του 1962, ο βασιλιάς Παύλος υπογράμμισε τα εξής: «Εμάς μας έχει ενώσει ο Θεός. Εγώ ανήκω σε σας και σεις μου ανήκετε». Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Δ', ό.π., σελ. 133 επ.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία, 1800-2010*, 2011, σελ. 375 επ.

σχέδιο αναθεώρησης ναυάγησε λόγω της επιτάχυνσης των πολιτικών εξελίξεων που οδήγησαν στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή.

Στις 22 Μαΐου 1963, ο Γρηγόρης Λαμπράκης, 51 ετών, υφηγητής της ιατρικής, βαλκανιονίκης, ειρηνιστής και ανεξάρτητος βουλευτής της Αριστεράς (είχε εκλεγεί το 1961 ως ανεξάρτητος συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ στη Β' περιφέρεια Πειραιώς), δολοφονήθηκε στο κέντρο της Θεσσαλονίκης από ακροδεξιά στοιχεία του παρακράτους και του υποκόσμου, με την ανοχή (και γνώση) των επίσημων αρχών²⁷, γεγονός που προκάλεσε ραγδαίες εξελίξεις, αλλά και διεθνείς αντιδράσεις. Λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 11 Ιουνίου 1963 ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής εξαναγκάστηκε σε παραίτηση, τερματίζοντας έτσι την οκταετή του διακυβέρνηση· αφορμή της απομάκρυνσης του Καραμανλή, σύμφωνα με το διάγγελμα που απηύθυνε ο βασιλιάς Παύλος, χωρίς την προσυπογραφή²⁸, στάθηκε η διαφωνία του πρωθυπουργού στο ζήτημα της επίσκεψης του βασιλικού ζεύγους στη Βρετανία και η έκκλησή του για αναβολή της λόγω του κινδύνου πρόκλησης επεισοδίων. Παρά το γεγονός ότι ο Καραμανλής, το κόμμα του οποίου διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στη Βουλή, είχε εισηγηθεί στον βασιλιά την προκήρυξη πρόωγων εκλογών, ο Παύλος προτίμησε να προχωρήσει στον διορισμό νέας κυβέρνησης από τις τάξεις της ΕΡΕ. Πάντως, μετά την παραίτησή του, ο Καραμανλής αναχώρησε για την Ελβετία και ανέθεσε την ηγεσία του κόμματός του σε τριμελή διοικούσα επιτροπή, υπό τους Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Κωνσταντίνο Ροδόπουλο και Παναγή Παπαληγούρα, ενώ ο Βασιλιάς ξεκίνησε σειρά συσκέψεων προκειμένου να ορίσει το διάδοχο σχήμα, καταλήγοντας στον διορισμό «πολιτικής-υψηρεσιακής»

²⁷ Ο Γρηγόρης Λαμπράκης δολοφονήθηκε μετά από ομιλία του σε εκδήλωση που είχε διοργανώσει στη Θεσσαλονίκη η Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη. Είχε προηγηθεί απόπειρα εναντίον του κατά την είσοδό του στον χώρο από συγκεντρωμένους ακροδεξιούς παρακρατικούς, οι οποίοι τραυμάτισαν σοβαρά τον –επίσης βουλευτή της ΕΔΑ– Γιώργο Τσαρουχά (ο οποίος δολοφονήθηκε αργότερα από όργανα της χούντας). Κατά την αποχώρησή του από το κτίριο της εκδήλωσης, ο Λαμπράκης δέχτηκε ισχυρό πλήγμα με μεταλλικό αντικείμενο από παρακρατικούς που του επιτέθηκαν με ένα τρίκυκλο, παρά την απαγόρευση κυκλοφορίας που –υποτίθεται ότι– είχε διατάξει η αστυνομία. Οι φυσικοί αυτουργοί συνελήφθησαν μετά από παρέμβαση παρευρισκόμενου πολίτη. Η αρχική επίσημη εκδοχή έκανε λόγο περί «τροχαίου ατυχήματος», αλλά χάρη στην επιμονή του (μετέπειτα Προέδρου της Δημοκρατίας) ανακριτή Χρήστου Σαρτζετάκη και των εισαγγελέων Δημήτριου Παπαντωνίου και Νικόλαου Αθανασόπουλου, υπό τη γενική εποπτεία του εισαγγελέα εφετών Παύλου Δελλαπόρτα, στοιχειοθετήθηκαν κατηγορίες. Οι δικαστικοί και οι μάρτυρες δέχτηκαν πιέσεις και απειλές από την ηγεσία της Χωροφυλακής, αλλά και από τον τότε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, και μετέπειτα (1967) πρωθυπουργό της χούντας, Κωνσταντίνο Κόλλια, αλλά τελικώς απαγγέθηκαν κατηγορίες εις βάρος τόσο των φυσικών αυτουργών, Μανώλη Εμμανουηλίδη και Σπύρου Γκοτζαμάνη, όσο και των ηθικών αυτουργών, υπομοιράρχου Εμμανουήλ Καπελώνη, διοικητή του αστυνομικού τμήματος Τριανδρίας, και Ξενοφώντος Γιοσμά, γνωστού ακροδεξιού πολιτικού, δημοσιογράφου και συνεργάτη των Γερμανών κατά την περίοδο της Κατοχής. Μνημειώδης έμεινε η αγόρευση του εισαγγελέα Παύλου Δελλαπόρτα, κατά τη δίκη που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1966: «Οί μηχανισμοί που δολοφόνησαν τον Λαμπράκη, αποτελούνται από κατάλοιπα υποπροϊόντων του Χίτλερ, από γιγαντοκύτταρα δοσιλογικής λευχαιμίας... από κακοποιούς διαφόρων βαθμών και ειδών, από ιδεολογικούς σκηνίτες και από άλλους φτωχούς διαβόλους... Από τέτοια κοινωνικά βυθοκορήματα άναμενόταν βοήθεια και σ' αυτά θα άνατιθόταν σέ ώρα κρίσης, ή ένιςχυση των Σωμάτων Ασφαλείας και ή μεγάλη και άγια ύπόθεση "της υπερασπίσεως της Πατρίδος και του Έλληνοχριστιανικού Πολιτισμού παντού, πάντοτε και δι' όλων των μέσων", κατά τους σκοπούς της οργάνωσης του Γιοσμά που αναγράφονται πίσω από την ταυτότητα του Γκοτζαμάνη... Σήμερα, έδω, ένα σύμφυρμα κλεφτών, βιαστών, δοσίλογων και κάθε είδους κακοποιών, εμφανίζεται (πρός έθνοκαπηλεία και άνομολόγητους ιδιοτελείς σκοπούς) ως προστάτης κοινωνικών καθεστώτων, ως φύλακας ιερών και όσιων και ως Κέρβερους του νόμου και της τάξης. Τι άλλο έπρεπε να περιμένει κανείς απ' αυτό πλην του ότι θα εξέλιξόταν σέ κακοήθη νεοπλασία της κοινωνίας;»

²⁸ Βλ. Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 5η έκδ., 2020, σελ. 288.

κυβέρνησης υπό την προεδρία του (στελέχους της ΕΡΕ) εξωκοινοβουλευτικού υπουργού Εμπορίου στην προηγούμενη κυβέρνηση και μέλους του περιβάλλοντος των ανακτόρων, Παναγιώτη Πιπινέλη, ο οποίος ήταν γνωστός για τις αντικοινοβουλευτικές του θέσεις²⁹. Ωστόσο, υπό την πίεση της αντιπολίτευσης και ιδίως του Γεωργίου Παπανδρέου, ο Πιπινέλης εξαναγκάστηκε σε παραίτηση (27 Σεπτεμβρίου 1963)³⁰, παραδίδοντας την εξουσία σε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό την προεδρία του προέδρου του Αρείου Πάγου –και γνωστού για τα δημοκρατικά του φρονήματα– Στυλιανού Μαυρομιχάλη, η οποία είχε ως βασική αποστολή τη διεξαγωγή εκλογών για τις 3 Νοεμβρίου 1963.

Το αποτέλεσμα των εκλογών ήταν μία σαφής νίκη της Ενώσεως Κέντρου³¹ και θεωρήθηκε δικαίωση του «ανένδοτου αγώνα», αν και το εκλογικό σύστημα που είχε ψηφίσει η κυβέρνηση Πιπινέλη στέρησε την αυτοδυναμία από το πρώτο κόμμα³². Στις 16 Δεκεμβρίου 1963 η νέα κυβέρνηση υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, με τη στήριξη των βουλευτών της ΕΔΑ· ωστόσο, ο Παπανδρέου που δεν επιθυμούσε να εξαρτάται πολιτικά από την κοινοβουλευτική ανοχή της ΕΔΑ, αποφάσισε να υποβάλει την παραίτηση της κυβέρνησής του στις 23 Δεκεμβρίου, προκειμένου να προκηρυχτούν εκ νέου εκλογές, με στόχο τη διεκδίκηση και την απόκτηση αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Στο σύντομο διάστημα μέχρι την παραίτησή της, η κυβέρνηση Παπανδρέου πρόλαβε να λάβει μία σειρά σημαντικών μέτρων, όπως η ρύθμιση των αγροτικών οφειλών, η καθιέρωση δωρεάν Παιδείας (25.11.1963) και η απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων. Ο βασιλιάς αποδέχτηκε τα αιτήματα του πρωθυπουργού και διόρισε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό την προεδρία του υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννη Παρασκευόπουλου, με σκοπό τη διενέργεια εκλογών για τις 16 Φεβρουαρίου 1964. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας³³, η ΕΔΑ αποφάσισε να αποσύρει υποψηφιότητες από τις περιφέ-

²⁹ Ο Πιπινέλης στις 20 Νοεμβρίου 1967 διορίστηκε υπουργός Εξωτερικών στην πρώτη χουντική κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Κόλλια, θέση την οποία διατήρησε και στην κυβέρνηση του ίδιου του δικτάτορα, Γεωργίου Παπαδόπουλου, μέχρι τον θάνατό του (19 Ιουλίου 1970).

³⁰ Το Β.Δ. διάλυσης της Βουλής είχε δημοσιευτεί στις 26.09.1963, αλλά η κυβέρνηση Πιπινέλη παρέμενε στη θέση της, παρά τις έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης. Τελικώς, εξαιτίας του έντονα φορτισμένου κλίματος τα ανάκτορα αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν και να σχηματιστεί υπηρεσιακή κυβέρνηση.

³¹ Το αποτέλεσμα των εκλογών της 03.11.1963 διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Ένωσις Κέντρου	Γεώργιος Παπανδρέου	42,04 %	138
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση	Κωνσταντίνος Καραμανλής	39,37 %	132
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	Ιωάννης Πασαλίδης	14,34 %	28
Κόμμα Προοδευτικών	Σπυρίδων Μαркеζίνης	3,73 %	2
Λοιποί	-	0,52 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 303 επ.

³² Η κυβέρνηση Πιπινέλη, η οποία είχε λάβει ψήφο εμπιστοσύνης με τη στήριξη των βουλευτών της ΕΡΕ πρόλαβε να ψηφίσει τον νέο Ν. 4322/1963 (ΦΕΚ 104/Α'/11.9.1963) που καθιέρωνε ένα σύστημα «ασθενώς ενισχυμένης αναλογικής», προκειμένου να περιορίσει τις πιθανότητες κοινοβουλευτικής ενίσχυσης του πρώτου κόμματος, το οποίο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, επρόκειτο να είναι η Ένωσις Κέντρου.

³³ Λίγο πριν από τις εκλογές, στις 7 Φεβρουαρίου, απειβίωσε αιφνιδιαστικά ο υπαρχηγός της Ενώσεως Κέντρου,

ρειες στις οποίες δεν είχε ελπίδα ανάδειξης βουλευτών, priμοδοτώντας έτσι τους υποψηφίους της Ενώσεως Κέντρου, η οποία εξασφάλισε ένα θριαμβευτικό ποσοστό της τάξεως του 53%³⁴. Δύο ημέρες μετά τις εκλογές, ο Γεώργιος Παπανδρέου έλαβε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από το Τατόι, όπου βρισκόταν ο βαρέως ασθενής βασιλιάς Παύλος, ο οποίος λίγες ημέρες αργότερα απεβίωσε, ενώ στον θρόνο αναρριχήθηκε ο 24χρονος διάδοχος Κωνσταντίνος (6 Μαρτίου 1964) που επρόκειτο να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη συνταγματική κρίση του επόμενου έτους, εξαιτίας των χειρισμών του.

III. ΤΑ ΙΟΥΛΙΑΝΑ

1. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΝΙΚΗ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΤΑ ΙΟΥΛΙΑΝΑ

Αμέσως μετά τον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου τέθηκε σε εφαρμογή το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της Ενώσεως Κέντρου, που επιχειρούσε να ανταποκριθεί στη δίψα μεγάλου μέρους των πολιτών για κοινωνικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις μετά από την υπερδεκαετή κυριαρχία της συντηρητικής παράταξης στο πολιτικό προσκήνιο. Παράλληλα, αναδείχτηκαν και τα περιθώρια κινήσεων της νέας κυβέρνησης που οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στις εσωκομματικές διαφορές και την ετερογένεια πολλών στελεχών της Ενώσεως Κέντρου. Μία πρώτη σοβαρή ένδειξη αυτών των τάσεων φανερώθηκε κατά τη διαδικασία εκλογής Προέδρου της Βουλής, στις 19 Μαρτίου, όταν 30 βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας καταψήφισαν τον προτεινόμενο από τον πρωθυπουργό υποψήφιο Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, με αποτέλεσμα να μην εκλεγεί Πρόεδρος της Βουλής. Τελικώς, ο Αθανασιάδης-Νόβας εξελέγη, με 166 ψήφους στην επόμενη ψηφοφορία, και αφού προηγήθηκε η διαγραφή των βουλευτών Ηλία Τσιριμώκου και Σάββα Παπαπολίτη³⁵, με το αιτιολογικό ότι υποκίνησαν την κοινοβουλευτική «ανταρσία»³⁶. Συνάμα, και ενώ το Κυπριακό είχε εισέλθει σε μία νέα κρίσιμη καμπή, με την Τουρκία να απειλεί ανοικτά με εισβολή (ήδη από τον Δεκέμβριο του 1963, με την εκδήλωση διακοινοτικών συγκρούσεων), την κυπριακή κυβέρνηση να προσφεύγει στον ΟΗΕ³⁷ και τον Παπανδρέου να απορρίπτει

Σοφοκλής Βενιζέλος, γεγονός που ενίσχυσε τη θέση του Γεωργίου Παπανδρέου στο εσωτερικό του κόμματος.

³⁴ Αναλυτικά, το αποτέλεσμα των εκλογών της 16.02.1964 διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Ένωσις Κέντρου	Γεώργιος Παπανδρέου	52,72 %	171
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση - Κόμμα Προοδευτικών	Παναγιώτης Κανελλόπουλος - Σπυρίδων Μαρκεζίνης	35,26 %	107 (99+8)
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	Ιωάννης Πασαλίδης	11,80 %	22
Λοιποί	-	0,22 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

³⁵ Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 324 επ.

³⁶ Ο Παπαπολίτης έλεγχε μία ομάδα περίπου 14 βουλευτών, η πλειοψηφία των οποίων προερχόταν από την ΕΠΕΚ, ενώ ο Τσιριμώκος προερχόταν από το ΕΑΜ. Βλ. ενδεικτικά Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 129 επ.

³⁷ Οι δύο βουλευτές επανήλθαν λίγο αργότερα στην Ένωση Κέντρου, αλλά διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην κρίση του Ιουλίου 1965.

³⁸ Με την προσφυγή αυτή υιοθετήθηκε το Ψήφισμα υπ' αριθμ. 186/1964 του Συμβουλίου Ασφαλείας, δυνάμει του

τις απευθείας συνομιλίες με τον Τούρκο πρωθυπουργό İsmet İnönü³⁸, οι εξελίξεις στην εσωτερική πολιτική σκηνή επιταχύνονταν.

Καθώς οι ενδοκυβερνητικές αντιπαραθέσεις συνεχίζονταν και η ΕΡΕ ακολουθούσε έντονα φορτισμένο αντικομμουνιστικό λόγο³⁹, ο Γεώργιος Παπανδρέου πέρασε στην αντεπίθεση, υποστηρίζοντας πρόταση της ΕΔΑ, με την οποία η τελευταία ζητούσε τη σύσταση ανακριτικής επιτροπής από τη Βουλή, με αντικείμενο την παραπομπή του πρώην πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή σε Ειδικό Δικαστήριο λόγω κακοδιαχείρισης στη ΔΕΗ, παρά το γεγονός ότι τα σχετικά αδικήματα είχαν υποπέσει σε παραγραφή, σύμφωνα με την άποψη που υποστήριξαν ορισμένα ηγετικά στελέχη της Ενώσεως Κέντρου, κατά τη σχετική ψηφοφορία, γεγονός που οδήγησε σε διαρροές από την κυβερνητική πλειοψηφία⁴⁰. Ως απάντηση, ο επικεφαλής της ΕΡΕ, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, σε συγκέντρωση του κόμματός του στην πλατεία Κλαυθμώνος (19 Φεβρουαρίου 1965), προϋδέασε για όσα επρόκειτο να ακολουθήσουν τους επόμενους μήνες, δηλώνοντας ότι το κόμμα του ήταν διατεθειμένο να στηρίξει οποιαδήποτε κυβέρνηση προερχόμενη από στελέχη της Ενώσεως Κέντρου, εφόσον προχωρούσαν σε ανατροπή του Γεωργίου Παπανδρέου⁴¹. Ωστόσο, η δήλωση αυτή είτε δεν ελήφθη σοβαρά υπόψη, είτε υποτιμήθηκε εκ μέρους της κυβέρνησης, η οποία προτίμησε να περάσει στην αντεπίθεση, τέσσερις ημέρες αργότερα, με την αποκάλυψη του Σχεδίου Περικλής στη Βουλή· η τελευταία αυτή εξέλιξη, εκτός από την όξυνση που προκάλεσε με την αντιπολίτευση, κλόνισε τις σχέσεις της κυβέρνησης με το παλάτι, καθώς η εμπλοκή στην εκλογική λαθροχειρία υψηλά ιστάμενων στρατιωτικών που ανήκαν στο περιβάλλον των ανακτόρων, θα οδηγούσε σε αλλαγές στην ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων, οι οποίες θεωρούνταν βασιλικό «στεγανό»⁴².

οποίου: α) αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία, η κυριαρχία και η εδαφική ακεραιότητα της Κυπριακής Δημοκρατίας και β) αποφασίστηκε η αποστολή ειρηνευτικής δύναμης των Ηνωμένων Εθνών, με σκοπό την αποτροπή της συνέχισης των διακοινοτικών συγκρούσεων, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 19.05.2025).

³⁸ Βλ. Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, ό.π., σελ. 197 επ· επίσης, Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 9-21. Η ελληνική πλευρά δέχτηκε την αμερικανική μεσολάβηση, την ευθύνη της οποίας ανέλαβε ο πρώην υπουργός Εξωτερικών (1949-1953) Dean Acheson. Τα σχέδια που παρουσίασαν οι Αμερικανοί προέβλεπαν «ένωση» έναντι εδαφικών ανταλλαγμάτων προς την Τουρκία, όμως η άρνηση του Μακαρίου και βουλευτών της Ενώσεως Κέντρου (προεξάρχοντας του Ανδρέα Παπανδρέου), οδήγησαν στην επιλογή του πρωθυπουργού να απορρίψουν τα αμερικανικά σχέδια. Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 33 επ.

³⁹ Σημαντικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή έπαιξε –αναμφίβολα– και η έκρηξη νάρκης που είχε ως απολογισμό 13 νεκρούς και δεκάδες τραυματίες, κατά τον εορτασμό για την ανατίναξη της Γέφυρας του Γοργοποτάμου (Νοέμβριος 1964), οδήγησε τον αρχηγό της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλο να επιτεθεί σφοδρά κατά της κυβέρνησης και να αποκαλέσει τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο της ΕΔΑ, Ηλία Ηλιού, «*άρχηγο παρατάξεως σφαγέων και δολοφόνων*». Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 118.

⁴⁰ Η πρόταση υπερψηφίστηκε από 146 βουλευτές (124 από την Ένωση Κέντρου και 22 από την ΕΔΑ), έναντι 131 βουλευτών που την καταψήφισαν (98 από την ΕΡΕ, 8 του Κόμματος Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη και 26 βουλευτών της Ενώσεως Κέντρου που διαφοροποιήθηκαν). Ανάμεσα στους διαφοροποιηθέντες κυβερνητικούς βουλευτές περιλαμβάνονταν βασικοί πρωταγωνιστές της μετέπειτα αποστασίας του Ιουλίου 1965, όπως οι Στέφανος Στεφανόπουλος, Πέτρος Γαρουφαλιάς και, κυρίως ομάδα βουλευτών ελεγχόμενη από τον Κωνσταντίνο Μητσotάκη. Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 349.

⁴¹ Υποδείξεις για «κοινοβουλευτική ανατροπή» της κυβέρνησης Παπανδρέου, με τη συνεργασία στελεχών προερχόμενων από την Ένωση Κέντρου, είχε κάνει λίγες ημέρες νωρίτερα και ο Κ. Καραμανλής, με επιστολή του στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, υποστηρίζοντας ότι «*ο βασιλεύς δύναται να στείλει στη Βουλή δέκα κυβερνήσεις διαδοχικώς*». Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 348.

⁴² Διόλου τυχαία, τον Μάρτιο του 1965, συνεργάτες του βασιλιά Κωνσταντίνου ενημέρωσαν στελέχη της αμερικαν-

Στις 29 Απριλίου 1965, έλαβε χώρα ανασχηματισμός της κυβέρνησης, με τον Ανδρέα Παπανδρέου να επανέρχεται ως αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού⁴³. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 18 Μαΐου 1965 η εφημερίδα της Λάρισας Ημερήσιος Κήρυξ, δημοσιογραφικό όργανο του πρώην προέδρου της Βουλής και εκπροσώπου της ακροδεξιάς πτέρυγας της ΕΡΕ, Κωνσταντίνου Ροδόπουλου, αποκάλυψε την ύπαρξη μιας μυστικής οργάνωσης αριστερών αποκλίσεων στους κόλπους των ενόπλων δυνάμεων, με την επωνυμία ΑΣΠΙΔΑ⁴⁴, αποτελούμενης από δημοκρατικούς αξιωματικούς που αποσκοπούσαν στην ανατροπή του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας και στην επιβολή δικτατορίας. Το δημοσίευμα αυτό αναπαράχθηκε από τις μεγάλες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες των Αθηνών, σύμφωνα με τις οποίες, επικεφαλής της κίνησης αυτής ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου που δρούσε με την ανοχή του πρωθυπουργού και υιοθετήθηκε από την ΕΡΕ, η οποία εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση εναντίον της κυβέρνησης⁴⁵. Με αφορμή την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, ξεκίνησε μία άνευ προηγουμένου αντιπαράθεση, στο επίκεντρο της οποίας βρισκόταν ο έλεγχος του στρατεύματος, ακριβώς την ίδια περίοδο δημοσιοποιήθηκε και μια δήθεν συνωμοσία περί «κομμουνιστικής δολιοφθοράς» σε στρατιωτικές μονάδες στον Έβρο⁴⁶. η σκευωρία του Έβρου ήταν έργο του, μετέπειτα δικτάτορα, αντισυνταγματάρχη Γεωργίου Παπαδόπουλου, ο οποίος είχε διατελέσει γραμματέας του Σχεδίου Περικλής και τον οποίο κατήγγειλε δημόσια στη Βουλή, στις 23 Ιουνίου 1965, ο Ηλίας Ηλιού⁴⁷, ενώ δύο ημέρες αργότερα, και η συμπολιτευόμενη εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ αφιέρωσε το κύριο πρωτοσέλιδο τίτλο του στον κατοπινό δικτάτορα⁴⁸.

νικής πρεσβείας ότι ο βασιλιάς θα εξανάγκαζε τον Γ. Παπανδρέου σε παραίτηση, διορίζοντας στη θέση του το Στ. Στεφανόπουλο. Βλ. Α. Παπαχελά, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 166-167.

⁴³ Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε υποβάλει την παραίτησή του από τη θέση του αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού, ύστερα από σκανδαλοθηρικές επιθέσεις δεξιών εφημερίδων για μια (νομότυπη) ανάθεση μελέτης σε προσωπικό φίλο του.

⁴⁴ Ακρωνύμιο των λέξεων: «Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα, Ιδανικά, Δημοκρατία, Αξιοκρατία».

⁴⁵ Τις κατηγορίες περί εμπλοκής του Α. Παπανδρέου υιοθέτησε και η συμπολιτευόμενη εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, της οποίας ο εκδότης, Πάνος Κόκκας, ήταν στενός φίλος του σημαντικότερου εσωκομματικού αντιπάλου του Α. Παπανδρέου, Κωνσταντίνου Μπιστοτάκη.

⁴⁶ Η δημοσίευση της δήθεν σκευωρίας έγινε από τις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες Ακρόπολις και Εθνικός Κήρυξ στις 11 Ιουνίου 1965. Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 193.

⁴⁷ «...Και ό Αντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος, ό ύπ' αριθ. 817760436 πραξικοπηματίας τοῦ σχεδίου Περικλής, ή δεξιὰ χεὶρ τοῦ Νάτσινα, σκηνοθετεῖ δολιοφθοράν εἰς τὸν Έβρον, ἀφοῦ εἶχον προηγηθεῖ αἱ ἄτιμοι, ψευδεῖς καὶ ἀνησυχητικαὶ διαδόσεις ἐφημερίδος τῆς ΕΡΕ περὶ δολιοφθορᾶς 17 τάνκς εἰς ἄλλην μονάδα, σκηνοθετεῖ δολιοφθοράν 2 τζιπς μὲ ἓνα κατασβίδι ὡς ὄργανον τῆς δολιοφθορᾶς, συντάσσει ἓνα πόρισμα, τὸ γνωστοποιεῖ εἰς τὸν τύπον τῆς ΕΡΕ μίαν ἡμέραν προτοῦ τὸ κοινοποιήσει εἰς τὴν Κυβέρνησιν, κινητοποιεῖ πίσω ἀπὸ τὴν πλάτην τῆς Κυβερνήσεως ἀστυνομικὸν μηχανισμόν καὶ συλλαμβάνει δεκάδα πολιτῶν ὁμολογίαν, ἐλεγχθεῖσα ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς ψευδὴ. Καὶ ἐρωτῶ τὴν Κυβέρνησιν, ποῖος ἀσκεῖ τὴν ἐξουσίαν εἰς αὐτὸν τὸν τόπον; Πῶς περὶ οἰουδήποτε κ. Παπαδοπούλου ὑπάρχει τὸ τεκμήριον τῆς ἀληθείας, καὶ εἰς βάρος δεκάδων ἐλεύθερων πολιτῶν τὸ τεκμήριον τῆς ἐνοχῆς, ὥστε ἀρκεῖ νὰ συντάξῃ ἓνα χαρτὶ ὁ κ. Παπαδόπουλος, διὰ νὰ συλληφθοῦν νύκτωρ ἀπὸ τὰ σπῖτια των εἰς τὰ τέσσερα ἄκρα τῆς Ἑλλάδας 10 πολῖται, νὰ τεθοῦν ὑπὸ ἀπομόνωνσιν, νὰ κινδυνεύσουν νὰ ὑποστοῦν τὰ γνωστὰ καὶ συνηθισμένα ἀπὸ τὰς δίκας τῆς Ἀεροπορίας καὶ ἄλλα συνηθισμένα παρομοίας φύσεως βασανιστήρια, διὰ νὰ ἐλεγχθοῦν ὕστερα ὅλα αὐτὰ ὅτι ἦσαν πομφόλυξ; Καὶ ἂν αὖριον μὲ ἓνα νέον πόρισμα κατονομάσωμεν ὄχι 10, ἀλλὰ 500, 1.000, 10.000 πολῖτας, εἶναι δυνατόν νὰ συγκλονισθῇ τὸ καθεστῶς τῶν δημοσίων ἐλευθεριῶν, ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἀνθρώπου ὅτι εὐρίσκεται εἰς τὸ σπῖτι του, μὴ ἔχων νὰ δώσῃ λόγον, παρὰ μόνον εἰς τὴν τακτικὴν δικαιοσύνην, εἶναι δυνατόν νὰ συγκλονισθῇ τὸ καθεστῶς τῶν δικονομικῶν καὶ συνταγματικῶν ἐγγυήσεων καὶ εἶναι δυνατόν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ ξαναεγκαθιδρυθεῖ τὸ Βασίλειον τοῦ φόβου εἰς αὐτὸν τὸν τόπον, ἐπὶ τῇ βάσει οἰασ-δήποτε αὐθαιρέτου κακοβούλου ἐνεργείας οἰουδήποτε κ. Παπαδοπούλου;». Βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 108', 23 Ιουνίου 1965, σελ. 514-515.

⁴⁸ Βλ. σχετικά το φύλλο της εφημερίδας της 25ης Ιουνίου 1965, με κύριο τίτλο: «Ένας επικίνδυνος άνθρωπος εἰς μίαν

2. Η ΡΗΞΗ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΜΕ ΤΑ ΑΝΑΚΤΟΡΑ ΚΑΙ Η «ΑΠΟΣΤΑΣΙΑ»

Στη σκιά της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ και με το πολιτικό κλίμα να οξύνεται επικίνδυνα λόγω της προσπάθειας να εμπλακεί το όνομα του υιού του πρωθυπουργού στην υπόθεση, ο Γ. Παπανδρέου επιχείρησε να αποκτήσει τον έλεγχο, κρίνοντας σκόπιμο να αναλάβει ο ίδιος του υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Πριν προβεί, ωστόσο, στο σχετικό διάβημα προς τον βασιλιά, προσπάθησε να συσπειρώσει το κόμμα του, να υπερβεί τις εσωτερικές έριδες και να αντιμετωπίσει τις επιθέσεις της ΕΡΕ που ακολουθούσε έντονα αντικομμουνιστική ρητορική⁴⁹, ζητώντας από τη Βουλή ψήφο εμπιστοσύνης, την οποία και έλαβε στις 25 Ιουνίου 1965⁵⁰. Αμέσως μετά, ο Γ. Παπανδρέου δήλωσε ότι: «ὁ στρατὸς θὰ ἐξυγιανθῇ καὶ θὰ ἀνήκῃ μόνον εἰς τὸ ἔθνος» και μία από τις πρώτες ενέργειές του ήταν η απόφασή του να αντικαταστήσει τον αρχηγό του ΓΕΣ στρατηγό Ιωάννη Γεννηματά, άνθρωπο των ανακτόρων. Η γνωστοποίηση των προθέσεων του πρωθυπουργού στον βασιλιά από τον υπουργό Άμυνας Π. Γαρουφαλιά προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Κωνσταντίνου εξαιτίας της «παράκαμψής» του από τον Παπανδρέου. Από την άλλη, η στάση του Γαρουφαλιά εξώθησε τον πρωθυπουργό να ζητήσει την αποπομπή του από το υπουργείο Εθνικής Άμυνας και την ανάληψή του από τον ίδιο. Από τη στιγμή εκείνη η κρίση κλιμακώθηκε, καθώς ο Γαρουφαλιάς αρνήθηκε να υποβάλει την παραίτησή του, έχοντας προφανώς προσυνεννοηθεί με τα ανάκτορα, τα οποία επίσης προέβλεπαν την άρνησή τους να αποδεχθούν μια τέτοια εξέλιξη. Έτσι, στις 8 Ιουλίου 1965, ο βασιλιάς, ο οποίος βρισκόταν στην Κέρκυρα, απέστειλε μία άκρως επιτιμητική επιστολή προς τον Γ. Παπανδρέου, με την οποία εξέφραζε την ενόχλησή του για τη δραστηριότητα της –υπαγόμενης στο πρωθυπουργικό γραφείο– Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (ΚΥΠ) και για ορισμένες αλλαγές στις ένοπλες δυνάμεις, τις οποίες συνέδεε με τους χειρισμούς στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ⁵¹. Μάλιστα, ο βασιλιάς δεν δίστασε να υποστηρίξει ότι η «επαναστατική συνωμοτική οργάνωση» που είχε αναπτυχθεί στους κόλπους των ενόπλων δυνάμεων προήλθε από την ΚΥΠ, «μοναδικὸν σκοπὸν ἔχουσα τὴν ἀνατροπὴν τοῦ Συντάγματος τῆς χώρας καὶ τὴν ἐπιβολὴν δικτατορίας ἐλεεινῆς μορφῆς, ἀποκρουστικῆς εἰς πάντα ἐλεύθερον ἄνθρωπον» και να κάνει λόγο περί κινδύνου κατάλυσης της νομιμότητας και του κράτους δικαίου⁵². Παράλληλα, απηύθυνε «έκκληση» προς τον πρωθυπουργό να σταματήσει αμέσως «πᾶσαν δραστηριότητα καταλυτικὴν θεμελιωδῶν κανόνων τῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος καὶ πρόξενον πολιτικῆς ἀναταραχῆς καὶ κλονισμοῦ τοῦ αἰσθήματος ἀσφαλείας τῶν πολιτῶν», εννοώντας προφανώς την αποκάλυψη του Σχεδίου Περικλής. Κλείνοντας την επιστολή του, ο Κωνσταντίνος χρησιμοποίησε απειλητικό ύφος μιλώντας για «τελευταία προειδοποίηση», απαιτώντας ουσιαστικά από τον πρωθυπουργό να «συμμορφωθεί» προς τις υποδείξεις του.

νευραλγικὴν θέσιν. Ὁ ἀντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος χαλκεύει συνωμοσίας.

⁴⁹ Η ΕΡΕ έκανε λόγο για επικείμενη κομμουνιστική εξέγερση, υποκινούμενη από την ΕΔΑ και τους «συνοδοιπόρους» της, εννοώντας την Ένωση Κέντρου και, ιδίως, την αριστερή της πτέρυγα, της οποίας ηγείτο ο Ανδρέας Παπανδρέου. Βλ. ενδεικτικά Α. Σπανίδη, *Πώς αυτοκαταλύθηκε η Δημοκρατία του 1944*, 1981, σελ. 36.

⁵⁰ Από την ψηφοφορία απείχαν η ΕΡΕ και το Κόμμα Προοδευτικών, ενώ η ΕΔΑ ψήφισε «παρών». Υπερψήφισαν οι 163 παρόντες βουλευτές της Ενώσεως Κέντρου, 7 απόντες απέστειλαν τηλεγραφήματα με θετική ψήφο και ένας ψήφισε λευκό. Βλ. Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, ό.π., σελ. 227.

⁵¹ Βλ. ολόκληρο το κείμενο της επιστολής σε: *Φῶς εἰς τὴν πολιτικὴν κρίσιν ποὺ συνεκλόνησε τὴν Ἑλλάδα*, 1965, σελ. 3 επ.

⁵² Ibidem.

Την επομένη, 9 Ιουλίου, ο Γ. Παπανδρέου έστειλε απαντητική επιστολή στον βασιλιά, γραμμένη με επίσης αυστηρό ύφος, με την οποία ο πρωθυπουργός αποδόμησε όλα τα επιχειρήματα του Κωνσταντίνου, προβάλλοντας ιδίως τη στάση του τελευταίου απέναντι στο ζήτημα της επιλογής του υπουργού Εθνικής Άμυνας (της άρνησης, δηλαδή του βασιλιά να δεχτεί την απομάκρυνση του Γαρουφαλιά και την ανάθεση του υπουργείου από τον ίδιο τον Παπανδρέου) και της γενικότερης θέσης του ανώτατου άρχοντα στο πολίτευμα· ανέφερε χαρακτηριστικά ο πρωθυπουργός ότι: «[...] Καθώς ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὑφίσταται πράγματι θέμα λειτουργίας τοῦ δημοκρατικοῦ μας Πολιτεύματος. Εἰς τὴν λαοπρόβλητον Κυβέρνησιν ἀνήκει ἡ πλήρης ἐξουσία εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ Κράτους. Δὲν ἀποτελεῖ τὸ ὑπουργεῖον Ἑθνικῆς Ἀμύνης στεγανὸν διαμέρισμα, ἐξαιρούμενον τῆς ἐξουσίας τῆς Κυβερνήσεως. Καὶ αὐτὴ ὑπῆρξεν ἡ ἔννοια τῆς ψήφου ἐμπιστοσύνης τῆς 25ης Ἰουνίου, τὴν ὁποῖαν παρέσχον εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὅλοι οἱ βουλευταὶ τῆς Ἐνώσεως Κέντρου. [...] Συμφώνως πρὸς τὸ Πολίτευμα τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας, ὁ Βασιλεὺς βασιλεύει καὶ ὁ Λαὸς κυβερνᾷ διὰ τῆς νομίμου Κυβερνήσεως. Ὁ βασιλεὺς συμβουλεύει, ἀλλὰ ἡ Κυβερνήσις ἀποφασίζει. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὴν τελευταίαν διπλὴν ἄρνησιν Ὑμῶν συνάγεται, ὅτι δὲν συμφωνεῖτε μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ πολιτεύματος. Διεκδικεῖτε τὸ δικαίωμα, ὅπως ὀρίζετε Ὑμεῖς καὶ τὸν ὑπουργὸν Ἑθνικῆς Ἀμύνης καὶ τὴν Ἡγεσίαν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, ἔστω καὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀπόφασιν τῆς ὑπευθύνου Κυβερνήσεως. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι σύμφωνον πρὸς τὸ πολίτευμα [...]»⁵³.

Ο βασιλιάς απάντησε την επομένη με νέα επιστολή του, στην οποία διατήρησε το αρχικό προσβλητικό ύφος, αρνούμενος την ύπαρξη διαφωνίας στο θέμα της αντικατάστασης του υπουργού Εθνικής Άμυνας, αφήνοντας υπαινιγμούς περί συγκάλυψης της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ, δηλώνοντας ότι «ἐν ᾧ τῆς ἐκ κύκλων προσκειμένων εἰς ὑμᾶς, διαδόσεως συνθημάτων περὶ ἐπελθούσης ρήξεως ἐξ αἰτίας τῶν ἀνερείστων τούτων αἰτιάσεων καὶ τῆς προσκλήσεως τοῦ λαοῦ εἰς ἐπαγρύπνησιν διὰ τὴν περιφρούρησιν τῶν δῆθεν κινδυνευουσῶν ἐλευθεριῶν του, νὰ σᾶς δηλώσω διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν ὅτι ἀποδοκιμάζω τὰς ἐνεργείας σας καὶ ὅτι ἐπιθυμῶ νὰ σᾶς καταστήσω σαφές ὅτι ὑπὸ τοιαύτην ἀτμόσφαιραν δὲν τολμῶ νὰ αἰσιοδοξήσω ὅτι δύναται ν' ἀποβῇ ἐποικοδομητικὴ ἡ ἐπικείμενη συνεργασία μας»⁵⁴ και κλείνοντας με τα χαρακτηριστικά λόγια: «Ἀρνοῦμαι, καὶ ἐν τούτῳ προασπίζω τὴν συνταγματικὴν θέσιν καὶ τὸ κύρος μου ἐνώπιον ἀδόκητων πιέσεων, νὰ δεχθῶ νὰ ἀσκήσω τὰ καθήκοντά μου ὑπὸ ἀπειλὴν καὶ ὑπὸ τὸ κράτος ἐντυπώσεων ἐξ ἐνεργειῶν μὴ συναδουσῶν πρὸς τὴν ὁμαλότητα τῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος. Ἐάν ὑφίσταται σήμερον πρόβλημα, τοῦτο συνίσταται εἰς κρίσιν ἐμπιστοσύνης, τὴν ὁποῖαν προεκάλεσαν αἱ ἐνεργεῖαί σας ἀπροκαλύπτως σχεδιασμένοι καὶ ἐσκεμμένοι διὰ νὰ περιορίσουν τὴν ἀπρόσκοπτον ἄσκησιν τῶν συνταγματικῶν μου καθηκόντων. Οὐδεὶς ὅμως θὰ δυνηθῇ νὰ ἐπιτύχῃ τοιοῦτον τι, διότι στηρίζομαι εἰς τὴν ἀκατάλυτον δύναμιν ἡ ὁποῖα εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ»⁵⁵. Ο Παπανδρέου αρνήθηκε τον υπαινιγμό περί συγκάλυψης της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ και –κατ' επέκταση– του υιού του, Ανδρέα, αλλά σε συνάντηση που είχε με τον μονάρχη στις 11 Ιουλίου στην Κέρκυρα δέχτηκε πρόταση του Κωνσταντίνου να διοριστεί υφυπουργός Άμυνας ο στρατηγός Δημήτριος Παπανικολόπουλος, ο οποίος ήταν άνθρωπος των ανακτόρων. Η

⁵³ Ibidem, σελ. 7.

⁵⁴ Ibidem, σελ. 11.

⁵⁵ Ibidem.

κίνηση αυτή ήταν μία τακτική υποχώρηση, καθώς στις 12 Ιουλίου ο Γαρουφαλιάς αποπέμφθηκε με ομόφωνη απόφαση του υπουργικού συμβουλίου από το υπουργείο Άμυνας, ενώ την επομένη διαγράφηκε από την Ένωση Κέντρου. Κατόπιν, ο Παπανδρέου, προφανώς θεωρώντας ότι είχε την πλήρη στήριξη του κόμματός του, με βάση την ομόφωνη στάση του υπουργικού συμβουλίου, ενημέρωσε τον βασιλιά για την πρόθεσή του να αναλάβει ο ίδιος αποκλειστικά το υπουργείο. Τότε, ακολούθησε η τρίτη επιστολή του Κωνσταντίνου προς τον πρωθυπουργό, στις 14 Ιουλίου, με την οποία επισφραγίστηκε η ρήξη, καθώς επέμεινε, με τον ίδιο προσβλητικό τόνο, στην άρνησή του να αποδεχτεί την ανάληψη του υπουργείου Εθνικής Άμυνας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, υπογραμμίζοντας ότι «[ε]ἶμαι βέβαιος, ὅτι εἰς τὴν κοινοβουλευτικὴν ὁμάδα τῆς Ἐνώσεως Κέντρου, θὰ ἀνευρεθῇ κατάλληλος ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης, ὁ ὁποῖος νὰ ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς μεγάλας ἀπαιτήσεις τοῦ τομέως τούτου καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ διαφύλαξῃ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἢ ἐπεμβάσεως τὴν δικαστικὴν ἀνάγκησιν εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς συνωμοσίας ἐν τῷ στρατεύματι»⁵⁶.

Την επομένη, 15 Ιουλίου 1965, έλαβε χώρα η τελευταία συνεργασία του Γ. Παπανδρέου με τον βασιλιά στα ανάκτορα, η οποία ήταν εξαιρετικά σύντομη, καθώς επιβεβαιώθηκε οριστικά η ρήξη ανάμεσα στον ανώτατο άρχοντα και τον πρωθυπουργό, αφού ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε, για μία ακόμη φορά να υπογράψει το Β.Δ. για την αντικατάσταση του Π. Γαρουφαλιά. Είχε προηγηθεί ενημέρωση του βασιλιά με επιστολή του Γ. Παπανδρέου το πρωί της ίδιας ημέρας, όπου ο πρωθυπουργός ανέφερε χαρακτηριστικά τα εξής: «Καθιεροῦται τοιοῦτοτρόπως ἡ ἀρχή, ὅτι δύναμαι νὰ εἶμαι Πρωθυπουργός, ἀλλὰ ὄχι καὶ Ὑπουργὸς ὠρισμένου Ὑπουργείου. Θὰ εἶμαι ἐπομένως Πρωθυπουργός ὑπὸ ἀπαγόρευσιν. Ἀλλὰ ἐὰν δὲν ἐμπνέω ἐμπιστοσύνην θὰ πρέπει νὰ παύσω νὰ εἶμαι Πρωθυπουργός. Εἶναι ὁμως ἀδιανόητον ὅτι θὰ δύναμαι νὰ παραμείνω Πρωθυπουργός, ἀλλὰ ὄχι καὶ Ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης! Πολιτικὸς ἀνὴρ, ὁ ὁποῖος θὰ ἐδέχετο τοιοῦτον ἐξευτελισμὸν, θὰ καθίστατο ἄξιος περιφρονήσεως ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Καὶ θὰ παρέμενεν μοναδικὸν παράδειγμα ἀφιλοτιμίας εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Χώρας»⁵⁷. Μετά και από την τελευταία αυτή άρνηση, ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε προφορικά ότι θα υπέβαλε την παραίτησή του εγγράφως την επομένη· από τη στιγμή εκείνη, τα γεγονότα επιταχύνθηκαν, καθώς, λίγη μόνο ώρα μετά τη συνάντηση του βασιλιά με τον Παπανδρέου και πριν αποσταλεί η επίσημη έγγραφη παραίτηση της κυβέρνησης, ο Κωνσταντίνος διόρισε κυβέρνηση υπό την προεδρία του μέχρι τότε προέδρου της Βουλής, Γεωργίου Αθανασιάδη-Νόβα, στην οποία συμμετείχαν και δύο πρώην μέλη της Ενώσεως Κέντρου, ο απόστρατος ναύαρχος Ιωάννης Τούμπας, ως υπουργός Δημοσίας Τάξεως, και ο Σταύρος Κωστόπουλος, ως υπουργός Εθνικής Άμυνας, ενώ διέθετε τη στήριξη και άλλων μελών της Ενώσεως Κέντρου, προεξάρχοντος του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη. Η σπουδή με την οποία κινήθηκε ο βασιλιάς, αλλά και η επιλογή των προσώπων που στελέχωσαν την κυβέρνηση ενίσχυσαν τις υποψίες ότι υπήρχε προσυνεννόηση, με συνέπεια να γίνει λόγος περί «αποστασίας», υπό τη διττή έννοια της αποχώρησης από το μέχρι τότε κυβερνών κόμμα και της αποστασίας από τη Δημοκρατία. Εν τω μεταξύ, ο Γ. Παπανδρέου, μόλις πληροφορήθηκε την είδηση για την ορκωμοσία του Αθανασιάδη-Νόβα, κήρυξε νέο «ανένδοτο αγώνα», και, τις επόμενες ημέρες τεράστιες διαδηλώσεις εναντίον της συ-

⁵⁶ Ibidem, σελ. 12.

⁵⁷ Ibidem, σελ. 14-15.

νταγματικής εκτροπής συγκλόνισαν την Αθήνα και τα μεγάλα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν συγκρούσεις με την Αστυνομία· στο μεγάλο συλλαλητήριο της 21ης Ιουλίου δολοφονήθηκε ο 22χρονος φοιτητής και μέλος της ΕΔΑ, Σωτήρης Πέτρουλας από αστυνομικά όργανα⁵⁸, με συνέπεια, η κηδεία του να μετατραπεί σε πάνδημη διαδήλωση. Εν τω μεταξύ, στις 5 Αυγούστου 1965, η κυβέρνηση Αθανασιάδη-Νόβα παρουσιάστηκε ενώπιον της Βουλής, προκειμένου να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης, αλλά στη σχετική ψηφοφορία, σε σύνολο 298 ψηφισάντων βουλευτών, υπέρ της κυβέρνησης τάχθηκαν 131 βουλευτές (98 βουλευτές της ΕΡΕ, 8 του Προοδευτικού κόμματος, 21 βουλευτές-μέλη της κυβέρνησης και οι αποχωρήσαντες από την Ένωση Κέντρου βουλευτές Ανέστης Λώρας, Αναστάσιος Δρούλιας, Πέτρος Γαρουφαλιάς και Θεοχάρης Ρέντης) ενώ κατά ψήφισαν 167 (145 βουλευτές της Ενώσεως Κέντρου και 22 της ΕΔΑ). Αμέσως η κυβέρνηση υπέβαλε την παραίτησή της και, στις 9 Αυγούστου 1965, ο βασιλιάς έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, στον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου και υπαρχηγό της Ενώσεως Κέντρου, Στέφανο Στεφανόπουλο, ο οποίος περίμενε τις αποφάσεις της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος, πριν αποδεχτεί την εντολή. Υπέρ της επιλογής Στεφανόπουλου τάχθηκαν μόλις 26 βουλευτές από τους 145 που είχαν απομείνει στην Ένωση Κέντρου, ενώ οι υπόλοιποι υποστήριξαν τον διορισμό κυβέρνησης υπό την προεδρία του Γ. Παπανδρέου, ο οποίος παρέμενε επικεφαλής του κόμματος. Έτσι, την επομένη, ο Στ. Στεφανόπουλος κατέθεσε την εντολή, αν και λίγες ημέρες (16 Αυγούστου) αργότερα δήλωσε, μαζί με τον βουλευτή του κόμματος, Ηλία Τσιριμώκο, ότι αποχωρεί από την Ένωση Κέντρου. Μετά από αυτή την εξέλιξη, ο βασιλιάς, επιμένοντας στην τακτική της διαμόρφωσης «τεχνητής πλειοψηφίας», έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Τσιριμώκο· αυτή η δεύτερη κυβέρνηση «αποστατών» εμφανίστηκε, στις 23 Αυγούστου, ενώπιον της Βουλής ζητώντας ψήφο εμπιστοσύνης, την οποία, ωστόσο απέτυχε να λάβει, καθώς, επί συνόλου 299 ψηφισάντων (απουσίαζε ο Αχιλλέας Καραμανλής), υπέρ της κυβέρνησης ψήφισαν 135 βουλευτές (98 βουλευτές της ΕΡΕ, 37 βουλευτές της Ενώσεως Κέντρου που είχαν αποστατήσει), κατά της κυβέρνησης ψήφισαν 159 βουλευτές (134 βουλευτές της Ενώσεως Κέντρου, 22 βουλευτές της ΕΔΑ, 3 από τους 8 βουλευτές του Προοδευτικού κόμματος), ενώ απείχαν 5 (οι υπόλοιποι βουλευτές του Προοδευτικού κόμματος). Μετά από την αποτυχία αυτή, ο βασιλιάς αποφάσισε να συγκαλέσει το Συμβούλιο του Στέμματος, με σκοπό την εξεύρεση λύσης. Στο Συμβούλιο, το οποίο συνεδρίασε στα τέλη Αυγούστου, προσκλήθηκαν οι πρώην Πρωθυπουργοί, Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελλόπουλος, Κ. Τσαλδάρης, Κ. Καραμανλής, Στ. Γονατάς, Μαυρομιχάλης, Π. Πουλίτσας, Κ. Γεωργακόπουλος, Δ. Κιουσόπουλος, Π. Πιπινέλης, Ι. Παρασκευόπουλος, Κ. Δόβας, Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Η. Τσιριμώκος και ο αρχηγός του Προοδευτικού Κόμματος Σπ. Μαρκεζίνης. Απουσίασαν οι Καραμανλής, Πουλίτσας, Μαυρομιχάλης και Γεωργακόπουλος, ενώ ο πρόεδρος της ΕΔΑ, Ιωάννης Πασαλίδης δεν έλαβε πρόσκληση⁵⁹. Τελικώς, στις 17 Σεπτεμβρίου 1965 ορκίστηκε κυβέρνηση υπό την προεδρία του Στ. Στεφανόπουλου, η οποία στις 25 Σεπτεμβρίου παρουσιάστηκε ενώπιον της Βουλής και ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης. Η τρίτη αυτή κυβέρνηση «αποστατών» έλαβε οριακή

⁵⁸ Η επίσημη εκδοχή, ο θάνατος επήλθε από ασφυξία λόγω δακρυγόνου, αλλά σύμφωνα με μεταγενέστερη ιατροδικαστική εξέταση που πραγματοποιήθηκε από ιατρούς της οικογένειας ο Πέτρουλας είχε πέσει θύμα στραγγαλισμού.

⁵⁹ Βλ. τα πρακτικά των συνεδριάσεων της 1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965 του Συμβουλίου του Στέμματος Φώς εις την πολιτικήν κρίσιν που συνεκλόνησε τὴν Ἑλλάδα, ὁ.π., σελ. 17 επ.

πλειοψηφία 152 βουλευτών, καθώς υπερψήφισαν οι 45 ανεξαρτητοποιημένοι από την Ένωση Κέντρου βουλευτές, οι 99 βουλευτές της ΕΡΕ και οι 8 του Κόμματος Προοδευτικών (το οποίο συμμετείχε στην κυβέρνηση, λαμβάνοντας ένα υπουργείο άνευ χαρτοφυλακίου), ενώ καταψήφισαν 148 βουλευτές (οι 126 εναπομείναντες της Ενώσεως Κέντρου και οι 22 της ΕΔΑ). Με τον σχηματισμό της κυβέρνησης Στεφανόπουλου τερματίστηκε (προσωρινά) η κρίση του Ιουλίου 1965, αλλά τα γεγονότα που προηγήθηκαν και όσα ακολούθησαν άνοιξαν τον δρόμο για την εκτροπή που κατέληξε στο πραξικόπημα των συνταγματαρχών της 21ης Απριλίου 1967.

3. ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Η διαδικασία που ακολουθήθηκε από τον βασιλιά Κωνσταντίνο αμέσως μετά την προφορική παραίτηση του Γ. Παπανδρέου και, ιδίως, ο διορισμός της κυβέρνησης Αθανασιάδη-Νόβα, βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας ζωηρής θεωρητικής συζήτησης με αντικείμενο την αρμοδιότητα που αναγνώριζε το ισχύον τότε Σύνταγμα του 1952 στον ανώτατο άρχοντα να διορίζει τον πρωθυπουργό. Το άρθρο 31 του Συντάγματος του 1952 όριζε ότι «Ο Βασιλεύς διορίζει καὶ παύει τοὺς Ὑπουργοὺς αὐτοῦ». Η λιτή αυτή διάταξη έδινε την εντύπωση ότι το Σύνταγμα καθιέρωνε τη μοναρχική αρχή, κάτι που προφανώς δεν ίσχυε, καθώς το πολίτευμα χαρακτηριζόταν ρητά στο άρθρο 21 ως Βασιλευομένη Δημοκρατία, καθιερωνόταν (στην ίδια διάταξη) η δημοκρατική αρχή⁶⁰, ενώ το άρθρο 78 παρ. 1 όριζε με σαφήνεια ότι «*Η Κυβέρνησις πρέπει ν' ἀπολαύη τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς Βουλῆς. Ὅφείλει μόνις καταρτισθῇ καὶ δύναται ὅποτεδῆποτε ἄλλοτε νὰ ζητήσῃ ψῆφον ἐμπιστοσύνης ἀπὸ τὴν Βουλὴν. Ἐὰν κατὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς Κυβερνήσεως ἔχῃ διακοπῇ αἱ ἐργασίαι τῆς Βουλῆς, καλεῖται αὕτη ἐντὸς δέκα πέντε ἡμερῶν, ὅπως ἐκφράσῃ τὴν γνώμην της περὶ τῆς Κυβερνήσεως*», δηλαδή καθιέρωνε την κοινοβουλευτική αρχή. Επιπλέον, το άρθρο 76 επεφύλασσε ιδιαίτερη θέση στο πλαίσιο του πολιτεύματος για τον πρωθυπουργό⁶¹, οι ειδικότερες αρμοδιότητες του οποίου ρυθμιζόνταν από την κοινή νομοθεσία⁶². Τέλος, το άρθρο 44 όριζε ότι: «Ο Βασιλεύς δὲν ἔχει ἄλλας ἐξουσίας, εἰμὴ ὅσας τῷ ἀπονέμουσι ρητῶς τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ συνάδοντες πρὸς αὐτὸ ἰδιαίτεροι νόμοι».

Ὡς προς την ερμηνεία του άρθρου 31, σύμφωνα με μία άποψη της θεωρίας: «ὁ Βασιλεύς ἔχει γνώμην ἐπὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Πρωθυπουργοῦ προτεινομένων Ὑπουργῶν καὶ δύναται ν' ἀρνηθῇ τὴν ἔγκρισίν του διὰ τινὰς ἐξ αὐτῶν»⁶³. Ὡστόσο, η θέση αυτή μετριαζόταν από την ερμηνεία που έδινε στο άρθρο 78 ο ίδιος συγγραφέας, σύμφωνα με την οποία, η άσκηση της εξουσίας του βασιλιά να εγκρίνει τον διορισμό ενός προσώπου ως υπουργού θα έπρεπε να ασκείται «ἀπὸ συμφώνου πρὸς τὴν θέλησιν τῆς Βουλῆς»⁶⁴, χωρίς, όμως να διευκρινίζεται αν στην περίπτωση τυχόν άρνησης του

⁶⁰ Ολόκληρο το άρθρο 21 όριζε τα εξής: «Τὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος εἶναι Βασιλευομένη Δημοκρατία. Ἀπασαί αἱ ἐξουσίαι πηγάζουσιν ἐκ τοῦ ἔθνους, ἐνεργοῦνται δὲ καθ' ὃν τρόπον ὀρίζει τὸ Σύνταγμα».

⁶¹ Ειδικότερα, το άρθρο 76 παρ. 1 όριζε ότι: «Τὴν Κυβέρνησιν ἀποτελεῖ τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον, συγκείμενον ἐκ τῶν Ὑπουργῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Πρωθυπουργοῦ».

⁶² Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα 2, 3 και 5 του Α.Ν. 1671/1951 Περὶ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργείων (ΦΕΚ 33/Α'/28.1.1951).

⁶³ Βλ. Η. Κυριακόπουλο, *Ἑλληνικὸν Συνταγματικὸν Δίκαιον*, Β' έκδ., 1956, σελ. 199 επ.

⁶⁴ Ibidem.

βασιλιά να εγκρίνει τον διορισμό ενός υπουργού, ύστερα από σχετική πρόταση του πρωθυπουργού, παραβιάζοταν το άρθρο 78 του Συντάγματος. Αντίστοιχες ήταν και οι θέσεις του Χρ. Σγουρίτσα, ο οποίος έκανε λόγο περί «νομικών» (ερειδομένων στο άρθρο 31) και «πολιτικών» (ερειδομένων στο άρθρο 78) δεσμεύσεων του μονάρχη, αφήνοντας, πρακτικά, το κρίσιμο ερώτημα αναπάντητο⁶⁵. Ο ίδιος συγγραφέας, ωστόσο, γνωμοδοτώντας σχετικά με τις ενέργειες του βασιλιά αμέσως μετά την παραίτηση του Γ. Παπανδρέου, υποστήριζε τα εξής: «Διαφορετική υπήρξεν ή περίπτωση της μετά την παραίτησιν της κυβερνήσεως τοῦ Γ. Παπανδρέου κατὰ τὴν 15ῃ Ἰουλίου (1965) ἀναθέσεως τοῦ σχηματισμοῦ κυβερνήσεως εἰς τὸν Γ. Νόβαν, διότι ὁ τότε Πρωθυπουργὸς καὶ ἀρχηγὸς τῆς Ἑνώσεως Κέντρου δὲν παρετήθη τῆς ἀρχηγίας τοῦ κόμματος, οὔτε δὲ ἐξάλλου ἡ παραίτησις ἐπῆλθε συνεπείᾳ ἀποδοκιμασίας τῆς κυβερνήσεως ὑπὸ τῆς Βουλῆς, ὁπότε θὰ εἶχον ἐφαρμογὴν οἱ ἐν τῷ κειμένῳ ὑποδεικνύμεναι λύσεις. Ἡ παραίτησις προεκλήθη λόγῳ διαφωνίας τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ τότε Πρωθυπουργοῦ ἐπὶ ζητήματος προσωπικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος, ἀναχθέντος ἐν συνεπείᾳ εἰς ζήτημα ἀρχῆς, ἡ δὲ ἐν προκειμένῳ ἐνέργεια τοῦ βασιλέως, ἀναθεσαντος τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως εἰς τὸν τότε Πρόεδρον τῆς Βουλῆς καὶ σημαῖνον μέλος τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, ὑπῆρξε συνταγματικῶς ἄμεμπτος τοσοῦτω μᾶλλον, καθόσον ὁ παραιτηθεὶς Πρωθυπουργός, διαθέτων τὴν πλειοψηφίαν τῆς Βουλῆς, δὲν εἰσηγήθη τὴν διάλυσιν τῆς Βουλῆς, οὔτε συγκεκριμένον τρόπον λύσεως τῆς προκληθεῖσας κυβερνητικῆς κρίσεως, πράγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως τε ἠθικῶς μόνον θὰ ἐδέσμευε τὸν βασιλέα»⁶⁶. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀνωτέρω θέση υποβαθμίζει τὴ σύγκρουση στο ἐπίπεδο «προσωπικῆς διαφωνίας»⁶⁷ καὶ παραβλέπει τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς θέσεις τοῦ βασιλιά αντικατοπτριζόταν μία παρωχημένη ἀντίληψη μοναρχικῆς ἐμπνευσης που παρέπεμπε σε ἄλλες εποχές.

Απὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σαφὴς ἦταν ἡ θέση που υποστήριξε ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης, ὁ ὁποῖος παρέπεμψε στο –προσφάτως τότε– ἐκδοθέν ἔργο του με τίτλο *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, προκειμένου νὰ υποστηρίξει τὶς ἐπιστημονικὲς θέσεις του ἐπὶ τῆς κρίσης. Κατὰ τὴν ἀποψὴ του, ὁ βασιλιάς εἶχε δέσμια ἀρμοδιότητα, ἀφενός, νὰ διορίσει ὡς ὑπουργὸ πρόσωπο προτεινόμενο ἀπὸ τὸν πρωθυπουργό, καὶ, αφετέρου, νὰ μὴν διορίζει πρόσωπα μὴ προτεινόμενα ἀπὸ αὐτόν⁶⁸ (δηλαδή πρόσωπα τῆς ἐπιλογῆς του)· ἀναγνωριζόταν, ὡστόσο, τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλιά νὰ ἐκφράσει τὴν ἀποψὴ του στὸν πρωθυπουργό σχετικά με τὸν κατάλογο τῶν προτεινόμενων προσώπων καὶ νὰ διατυπώσει τυχόν ἀντιρρήσεις του, πλὴν ὅμως, στὴν περίπτωση που ὁ πρωθυπουργὸς ἐπέμενε στὴν ἐπιλογή του, ὁ ἀνώτατος ἀρχοντας ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ εγκρίνει τὸν κατάλογο καὶ νὰ προχωρήσει στὸν διορισμὸ τῶν ὑπουργῶν, ὑποχωρώντας⁶⁹. Ὁ Μάνεσης στήριζε τὴν ἀποψὴ του τόσο στὴν κοινοβουλευτικὴ ἀρχή, ὅπως αὐτὴ καθιερωνόταν στο ἀρθρο 78 τοῦ Συντάγματος, ὅσο καὶ στὴ δημοκρατικὴ ἀρχή (ἀρθρο 21)⁷⁰. ΓΙΑ τὸν ἴδιο, «ἡ ἐντὸς ταύτης [ενν. τῆς λαϊκῆς κυριαρ-

⁶⁵ Βλ. Χ. Σγουρίτσα, *Συνταγματικὸν Δίκαιον*, 1959, σελ. 390 ἐπ.

⁶⁶ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Οἱ Ἑλληνικὲς Κυβερνήσεις, 1843-2004*, 2004.

⁶⁷ Βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Αλιβιζάτο, *Τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ ἐχθροὶ του*, ὁ.π., σελ. 386.

⁶⁸ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος II*, 1965, σελ. 441 ἐπ., ὅπου ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι: «οὗτος [ενν. ὁ βασιλιάς] δὲν δύναται: i) νὰ διορίσῃ ὡς Ὑπουργὸν πρόσωπον μὴ προτεινόμενον ὑπὸ τοῦ Πρωθυπουργοῦ, οὔτε ii) νὰ μὴ διορίσῃ ὡς Ὑπουργὸν προτεινόμενον ὑπὸ τούτου».

⁶⁹ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, ὁ.π., σελ. 441, ὑποσημ. 40.

⁷⁰ Βλ. τὴ σχετικὴ ἐκτενὴ ἀνάλυση τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς σε Αρ. Μάνεση, *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, ὁ.π., σελ. 117 ἐπ.

χίας] θέσις τοῦ Βασιλέως καθίσταται ἰδιάζουσα κατὰ τοῦτο: ὅτι πρέπει νὰ προσαρμόζεται, ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο καὶ ὑπὸ πᾶσαν δυνατὴν ἔποψιν, πρὸς τὴν δημοκρατικὴν ἀρχήν, ἐπὶ τῆς ὁποίας θεμελιούται τὸ Σύνταγμα»⁷¹. Σε ὅ,τι ἀφορὰ τὴ διαδικασία τοῦ διορισμοῦ τῆς κυβέρνησης, ὁ Μάνεσης ἀναλύει τὸν ρόλο τῶν πολιτικῶν κομμάτων στο πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν πηγῶν τους, υποστηρίζοντας ὅτι: «[...] ἐφ’ ὅσον ὑπάρχει ἀρχηγὸς τοῦ πλειοψηφοῦντος κόμματος –ἢ ἀνεγνωρισμένος ἡγέτης συνασπισμοῦ κομμάτων, διατηρουμένου καὶ μετεκλογικῶς– ὁ Βασιλεὺς ὀφείλει νὰ καλέσῃ αὐτὸν εἰς τὴν ἐξουσίαν, μὴ δικαιούμενος κατ’ οὐδένα λόγον νὰ προτιμήσῃ ἄλλο τι πρόσωπον –εἴτε ἐκ τῆς πλειοψηφίας εἴτε ὄχι, εἴτε ἐντὸς εἴτε ἐκτὸς Βουλῆς– τὸ ὁποῖον ἴσως θὰ ἠδύνατο νὰ τύχῃ τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς. Διότι ὁ Βασιλεὺς πρέπει νὰ συμμορφοῦται πρὸς τὴν θέλησιν τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας –καὶ ὄχι νὰ τὴν “κατασκευάζῃ”, ἀναδεικνύων αὐτὸς τὸν ἀρχηγόν τῆς διὰ τοῦ “χρίσματος” τῆς πρωθυπουργίας. Ὅταν ἡ πλειοψηφία τῆς Βουλῆς εἶναι κομματικῶς ὀργανωμένη, ὁ ἀνεύθυνος ἀνώτατος ἄρχων ὀφείλει νὰ τὴν δεχθῇ ὡς ἔχει, τοσοῦτ’ ἄλλο, καθ’ ὅσον τὸ ἰσχύον δίκαιον τὴν κατοχυρώνει καθ’ ἑαυτὴν καὶ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς. Ἄλλωστε, ἐν ἀντιθέτῳ περιπτώσει ὁ Βασιλεὺς θὰ ἐνεφανίζετο ἐπιδεικνύων προσωπικὴν εὐνοίαν ὑπὲρ τοῦ Α ἢ δυσμένειαν κατὰ τοῦ Β προσώπου ἢ κόμματος ἢ πολιτικῆς τάσεως τοῦθ’ ὅπερ δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἐντὸς τῆς ἰσχύουσης συνταγματικῆς τάξεως νομικὴν θέσιν τοῦ [...]»⁷². Περαιτέρω, ὁ Μάνεσης θεωρεῖ ὅτι, κατὰ τὴν ἐπιλογὴν τοῦ πρωθυπουργοῦ, ἐκεῖνο που ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα εἶναι, ἀφενός, οἱ πολιτικὲς θέσεις τῶν κομμάτων καὶ, ἀφετέρου, οἱ κοινοβουλευτικοὶ συσχετισμοί, συνεπῶς, «ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν τοιούτων δεδομένων δέον νὰ κινῆται ἡ βασιλικὴ πρωτοβουλία [...]. Διότι ἄλλως, ἐὰν τυχὸν τείνῃ εἰς τὴν μεταβολὴν καὶ τὸν μετασχηματισμὸν τῶν, τὸ Στέμμα ὑπερβαίνει τὰ ἀκραία ὅρια τῆς ἐν προκειμένῳ διακριτικῆς εὐχερείας τοῦ καὶ ἐμφανίζεται ἀσκοῦν “προσωπικὴν ἐξουσίαν”, δηλαδὴ συμπεριφερόμενον κατὰ τρόπον ἀπάδοντα πρὸς τὴν ἐντὸς τῆς ἰσχύουσης συνταγματικῆς τάξεως θέσιν τοῦ [...], ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἐμπλέκεται οὕτω μοιραίως εἰς τοὺς πολιτικοὺς ἀνταγωνισμούς, τὰς κομματικὰς συναλλαγὰς καὶ τὰς προσωπικὰς διαμάχας κατὰ τρόπον δικαυβέοντα τὸ κῦρος τοῦ, ἂν μὴ καὶ τὴν ὑπόστασίν τοῦ [...]»⁷³. Τέλος, ἀναφερόμενος στὴν περίπτωση παραίτησης κυβέρνησης, ἡ ὁποία διαθέτει τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς ἀπόλυτης πλειοψηφίας τῶν βουλευτῶν, ὁ Μάνεσης υποστηρίζει ὅτι ὁ βασιλιάς δὲν εἶναι υποχρεωμένος νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἐντολὴν σχηματισμοῦ κυβέρνησης στὸν ἀρχηγὸ τοῦ κόμματος τῆς αξιωματικῆς ἀντιπολίτευσης, ἀλλὰ οἱ ἀποφάσεις τοῦ νὰ κινούνται με γνώμονα τὶς εἰσηγήσεις τοῦ παραιτηθέντος πρωθυπουργοῦ που διαθέτει τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία, ἐνῶ ἐὰν ὁ τελευταῖος «[...] εἰσηγηθῇ τὴν διάλυσιν τῆς Βουλῆς, ὁ ἀνώτατος ἄρχων ὀφείλει νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν τοιαύτην εἰσήγησιν. Διότι ἡ ἀναζητήσις ἄλλου κυβερνητικοῦ σχήματος ἐκ τῆς ὑπαρχούσης Βουλῆς θὰ συνεδύαζετο ἀναγκαιῶς πρὸς τὴν ἐπιδίωξιν διασπάσεως τῆς δεδομένης κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας, τοῦθ’ ὅπερ εἶναι συνταγματικῶς ἀνεπίτρεπτον καὶ πολιτικῶς ἀπαράδεκτον»⁷⁴. Τέλος, ὁ βασιλιάς υποχρεοῦται νὰ ἀναμένει τὴν ἀνάδειξη νέας πηγῆς τοῦ πλειοψηφοῦντος κόμματος, προκειμένου νὰ προχωρήσῃ στὸν διορισμὸ νέας κυβέρνησης, διότι, σε ἀντίθετη περίπτωση, διορίζοντας ὡς πρωθυπουργὸ κάποιον ἀπὸ τὰ στελέχη τοῦ πλειοψηφοῦντος

⁷¹ Βλ. Ἀρ. Μάνεση, *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, ὁ.π., σελ. 121.

⁷² Ibidem, σελ. 430-431, υποσημ. 23.

⁷³ Ibidem, σελ. 433, υποσημ. 27.

⁷⁴ Ibidem, σελ. 436.

κόμματος, ο βασιλιάς διορίζει και τον αρχηγό του κόμματος. Κάτι τέτοιο, όμως δεν μπορεί να γίνει δεκτό, διότι «[τ]οιαῦται ἐνέργειαι ἀποτελοῦν ἐπιβιώσεις μοναρχικῶν ἀντιλήψεων καὶ συνηθειῶν, ἀνεπιτρέπτων καὶ ἀπαραδέκτων ἐντὸς τῆς ἰσχυοῦσης δημοκρατικῆς συνταγματικῆς τάξεως, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἐμπλέκουν ἀναποφεύκτως τὸ Στέμμα εἰς τὰς πολιτικὰς διαμάχας, ἐμφανίζουσαι τοῦτο ὡς ἐπιδεικνῶν ἐννοίαν πρὸς ὠρισμένα πρόσωπα ἢ πολιτικὰς παρατάξεις, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν φθορὰν τοῦ κύρους του [...]»⁷⁵.

Βέβαια, διατυπώθηκαν και άλλες θέσεις αναφορικά προς την κρίση του Ιουλίου 1965, όπως εκείνες του Φαίδωνα Βεγλερή, ο οποίος άσκησε κριτική απέναντι, τόσο στη στάση των πολιτικών παραγόντων, όσο και στις γνώμες ή την μη τοποθέτηση πολλών θεωρητικών.⁷⁶

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η κρίση του Ιουλίου 1965 υπήρξε ένα γεγονός εξαιρετικής πολιτικής και συνταγματικής σημασίας, διότι προετοίμασε –μέσω του ευτελισμού των κοινοβουλευτικών θεσμών– τον δρόμο για την επιβολή της δικτατορίας, αλλά και έκρινε την τύχη της μοναρχίας, η οποία, ούτως ή άλλως, είχε εξ αρχής σαθρά θεμέλια στην Ελλάδα, ως προϊόν έξωθεν επιβολής. Ειδικότερα, αξιολογώντας κανείς τις ενέργειες του βασιλιά, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο ίδιος ο ανώτατος άρχοντας που επικαλέστηκε τον ρόλο του ως θεματοφύλακα του πολιτεύματος, προκειμένου να δικαιολογήσει την εξωθεσμική άρνησή του να αναλάβει ο –πολιτικά υπεύθυνος– πρωθυπουργός ένα υπουργείο της επιλογής του (σύμφωνα, άλλωστε και με τις ισχύουσες τότε συνταγματικές διατάξεις) είναι το ίδιο ακριβώς πρόσωπο που δεν δίστασε να βαθύνει το ρήγμα του διχασμού με πρωτοχρονιάτικα διαγγέλματα μιλώντας περί «μιασμάτων» και «εσωτερικών εχθρών»⁷⁷, αλλά και να συμβάλει στην –έστω και εκ των υστέρων– νομιμοποίηση του δικτατορικού καθεστώτος που επιβλήθηκε μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967⁷⁸. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι ο ίδιος προετοιμαζόταν για το ενδεχόμενο επιβολής στρατιωτικής δικτατορίας ήδη από το καλοκαίρι του 1966⁷⁹, ενώ τα σχέδια αυτά επιτάθηκαν ενόψει των εκλογών που είχαν προγραμματιστεί για τον Μάιο του 1967, αλλά τελικώς δεν πρόλαβαν να διεξαχθούν λόγω του πραξικοπήματος⁸⁰.

⁷⁵ Ibidem, σελ. 437, υποσημ. 33.

⁷⁶ Βλ. Φ. Βεγλερή, *Ιουλιανά 1965-1966*, 1966.

⁷⁷ Στο διάγγελμά του την Πρωτοχρονιά του 1966, ο Κωνσταντίνος, αντί ευχών, ανέφερε μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα: ««Ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι ὁ κίνδυνος ἐξακολουθεῖ καὶ ἡ εὐθύνη ὅλων μας θὰ εἶναι μεγίστη ἐὰν χαλαρώσωμεν καὶ ἐπ' ἐλάχιστον τὴν προσοχὴν καὶ τὴν δραστηρίαν ἐπαγρύπνησιν διὰ τὴν προστασίαν τοῦ δημοκρατικοῦ ἡμῶν πολιτεύματος ἀπὸ τῶν ἐσωτερικῶν ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους. Ὁ κομμουνισμὸς ἀποτελεῖ μίasma, γεννηθὲν ἔξω τῆς Ἑλλάδος, ἐμπνεόμενον καὶ κινούμενον ἔξωθεν. Ἡθικὴ τοῦ εἶναι τὸ ψεῦδος καὶ ἡ προδοσία. Μολύνει καὶ καθιστᾷ ἀνύποπτον ἐχθρὸν τῆς πατρίδος πάντα ἐρχόμενον εἰς ἐπαφὴν μὲ αὐτόν, ἄτομον ἢ ὁμάδα, πάντα καλὸν Ἕλληνα, μὴ διαβλέποντα τὸν κίνδυνον (...)».

⁷⁸ Για μία αναλυτική παρουσίαση του συνταγματικού χρονικού της δικτατορίας βλ. ενδεικτικά Φ. Βεγλερή, *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του Ελληνικού Λαού*, 1975, ιδίως σελ. 17 επ.

⁷⁹ Βλ. Α. Παπαχελά, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 237-242 και 252. Στο πλαίσιο αυτό εντασσόταν και ο διορισμός του Γρηγόρη Σπαντιδάκη στη θέση του Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού, ο οποίος τοποθέτησε σε καίριες θέσεις όλα τα μέλη της ομάδας Παπαδόπουλου. Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 307 επ.

⁸⁰ Τον Δεκέμβριο του 1966 η κυβέρνηση «αποστατών» (οι οποίοι είχαν συγκροτήσει αυτόνομη κοινοβουλευτική ομάδα με την επωνυμία ΦΙ.ΔΗ.Κ., δηλαδή Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κέντρο) υπό τον Στ. Στεφανόπουλο κατέρρευσε

Αναμφίβολα, η κρίση του Ιουλίου 1965, εκτός από την τύχη της μοναρχίας, συνέβαλε και σε ένα άλλο επίπεδο. Ειδικότερα, με γνώμονα τις εξωθεσμικές παρεμβάσεις του βασιλιά, ο συνταγματικός νομοθέτης του 1975 επέλεξε να ρυθμίσει εξαντλητικά τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας σχετικά με τη διαδικασία διορισμού κυβέρνησης, καθιερώνοντας τις λεγόμενες «διερευνητικές εντολές» σε περίπτωση μη αυτοδυναμίας⁸¹. □

και τη διαδέχτηκε, στις 22 Δεκεμβρίου, κυβέρνηση υπό τον πρώην πρωθυπουργό Ιωάννη Παρασκευόπουλο, η οποία διέθετε την εμπιστοσύνη των δύο μεγάλων κομμάτων της Βουλής, όπως φάνηκε και από την ψήφο εμπιστοσύνης (13 Ιανουαρίου 1967), καθώς την υπερψήφισαν οι βουλευτές της ΕΡΕ και της Ενώσεως Κέντρου (215), ενώ καταψήφισαν οι βουλευτές του ΦΙ.ΔΗ.Κ., της ΕΔΑ και του Κόμματος Προοδευτικών (61) και 24 βουλευτές απουσίαζαν. Κύρια αποστολή της κυβέρνησης αυτής ήταν η διεξαγωγή εκλογών τον Μάιο του 1967, όμως στις 30 Μαρτίου 1967, η ΕΡΕ απέσυρε την εμπιστοσύνη της προς αυτήν, με συνέπεια την παραίτησή της. Ο βασιλιάς, παρά τις έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης, έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό της ΕΡΕ, Π. Κανελλόπουλο, ο οποίος στις 3 Απριλίου ορκίστηκε πρωθυπουργός, ενώ 11 ημέρες αργότερα δημοσιεύτηκε το Β.Δ. διάλυσης της Βουλής και διενέργειας εκλογών στις 28 Μαΐου 1967.

⁸¹ Βλ. ενδεικτικά Ξ. Κοντιάδη, «[Άρθρο 37](#)», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2023, σελ. 5 (τελευταία πρόσβαση 21.05.2025).